

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ТАЗА ФИРАНГИЗ АЛИ АГА ГЫЗЫ

**ТВОРЧЕСТВО МИР ДЖАЛАЛА И
РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ
ВЗАИМОСВЯЗИ**

**5716.01 – Азербайджанская литература
5718.01 – Мировая литература (русская литература)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Б А К У - 2017

Диссертация выполнена на кафедре истории русской литературы Бакинского государственного университета.

Научный руководитель: *доктор филологических наук,
профессор*
Агиль Джафар Хандан оглу Гаджиев

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук,
профессор*
Рахилия Гусейн гызы Гулиева

доктор филологических наук
Ализаде Байрам оглу Аскерли

Ведущая организация: **Кафедра азербайджанской и мировой литературы Азербайджанского государственного педагогического университета**

Защита состоится 23/06_2017 г. в ____ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.181 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по филологии при Бакинском государственном университете.

Адрес: AZ 1148, г. Баку, ул. З.Халилова, 23, корпус 1.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского государственного университета.

Автореферат разослан _____ 2017 г.

Ученый секретарь Диссертационного совета доктор филологических наук, профессор:

Т.Г.Гусейнов

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы. На рубеже XX-XXI веков в филологической науке всё больше появляется диссертационных исследований и монографических работ, посвящённых связям виднейших представителей азербайджанской литературы с русским литературным процессом. Одним из виднейших представителей азербайджанской литературы середины XX столетия был Мир Джалал Пашаев (1908 - 1978), столетний юбилей которого, включенный в календарь ЮНЕСКО широко и торжественно был отмечен не только в Азербайджане, но и во Франции в 2008 году. Яркий и самобытный талант, писатель-прозаик и критик-литературовед, пытливый и вдумчивый учёный, Мир Джалал является автором шести романов, наиболее известные из которых «Воскресший человек», «Манифест молодого человека», «Куда ведут дороги», и значительного числа рассказов. Названные романы писателя, отличаясь ярко выраженной идейной направленностью, защищают интересы народа, простого труженика. Написанные на национальном материале, в значительной степени на основе личных жизненных наблюдений и размышлений, романы эти обнаруживают тематические состыковки с тем временем, в котором жил и творил классик азербайджанской литературы.

Помимо этого, при их внимательном прочтении можно обнаружить важные тематические стыковки с русской классической литературой XIX и начала XX веков. Заметим, что отголоски своего восприятия русского литературного процесса Мир Джалал включил и в некоторые свои рассказы, которые также представляют интерес с точки зрения отражения в них проблем русско-азербайджанских литературных взаимоотношений.

С сожалением приходится констатировать, что весь этот, безусловно, интересный и значительный художественный пласт до сих пор по достоинству не оценён ни в азербайджанском, ни в русском литературоведении.

Известно, что маститый писатель Мир Джалал был также одним из ведущих азербайджанских литературоведов советского времени, заслуженным деятелем науки Азербайджана, доктором филологических наук, профессором, заведующим кафедрой азербайджанской классической литературы Азербайджанского (ныне Бакинского) государственного университета. Перу литературоведа Мир Джалала принадлежит значительное число монографий и научных статей, в кото-

рых поставлены и разрешены многие проблемы истории азербайджанской литературы, мирового литературного процесса. Из солидного научного наследия наше внимание привлекли те работы ученого, которые непосредственно связаны с настоящей темой, в которых отразились отголоски его восприятия и освоения истории русской литературы.

Как нам представляется, романы, рассказы и литературоведческие работы Мир Джалала составляют своего рода единое целое, в котором органично представлены многочисленные разнообразные вопросы, связанные с его освоением и восприятием перипетий русского литературного процесса. Кроме того, в настоящее время представляются необходимыми и своевременными те исследования, в которых отмеченное рассмотрено именно под углом зрения влияния на динамику азербайджанской реалистической литературы более позднего времени. Имена А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, Л.Н. Толстого, А.П. Чехова, А.М. Горького и других неоднократно упоминаются в отобранных для критического анализа научных работах и не сходят со страниц романов и некоторых рассказов. И при этом Мир Джалал в статьях многократно указывал на прямое и – главное – действенное влияние русских классиков на становление мировоззрения М.Ф. Ахундова, М.А. Сабира, М.П. Вагифа, А. Сиххата, Дж. Мамедкулизаде и других. В свою очередь, художественные образы указанных романов подтвердили эту аксиому. Вышеотмеченное свидетельствует об актуальности избранной темы.

Предмет исследования. Предметом исследования настоящей диссертации являются три романа («Воскресший человек», «Манифест молодого человека», «Куда ведут дороги») и некоторые рассказы Мир Джалала. Диссертантом рассмотрены все три названных романа в оригинале, а также их имеющиеся переводы на русский язык. Наряду с названными романами объектом исследования диссертации являются те рассказы Мир Джалала, в которых так или иначе отразилось его освоение и восприятие русской литературы. Это «Саадат ханум», «История одной болезни», «Диссертация», «Шербет», «Заполните анкету». К литературно-критическому анализу в настоящей диссертации привлечен также ряд научных статей Мир Джалала, посвященных творческому наследию пяти виднейших представителей русской литературы – А.С. Пушкину, Н.В. Гоголю, А.П. Чехову, Л.Н. Толстому, А.М. Горькому.

Объект исследования. Основным объектом исследования диссертации является широкий спектр идейно-художественных приёмов сатиры, иносказания, условности, аллегии во внутренней системе реалистического романа. Одним из элементов авторской системы является использование тем, художественных образов или мотивов русской классической литературы. Причём, замечено, что, с одной стороны, они могли активно входить в сюжет и композицию (романы и рассказы) или рассматриваться в виде научной гипотезы (статьи); с другой – разрабатываться в опосредованном виде.

Степень разработанности темы. Настоящая тема в азербайджанской и российской филологической науке до сих пор не становилась предметом специального диссертационного или монографического исследования. Более того, на русском языке фактически отсутствуют объёмные труды, посвящённые жизнедеятельности или основным этапам творчества Мир Джалала. Несмотря на признанный всеми колоссальный вклад Мир Джалала в историю азербайджанской литературы и культуры середины XX столетия, все еще достаточно мало изданных на русском языке статей, в которых анализировались бы его романы и рассказы. Тем более нет соответствующих источников, в которых критическому разбору подвергались отдельные аспекты его литературоведческих работ, обращенных к проблемам истории русской литературы, вопросам русско-азербайджанских и азербайджано-русских литературных связей.

О том, что эта сторона творческого наследия Мир Джалала все еще ждет своего исследователя, красноречиво свидетельствует тот факт, что из девяноста четырех прочитанных докладов на проведенной в апреле 2008 года в Бакинском государственном университете научной конференции, посвященной его столетию, только в трех затрагивались его связи с русской литературой.¹ Среди немногочисленных работ, посвященных проблемам восприятия Мир Джалалом русской литературы и вопросам перевода его произведений на русский язык можно выделить содержательную вступительную статью проф. Агиля Гаджиева, предпосланную к увидевшему свет в 2009 году трёхтомным избранным произведениям азербайджанского писателя на

¹ Yazıcı və zaman. Mir Cəlalın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2008, s. 25-28; 37-40; 139-142.

русском языке.¹ Помимо этого важные вопросы затронуты еще в двух работах этого ученого – в статье «Западная и русская литература в восприятии Мир Джалала», опубликованной в журнале «Вопросы литературы и искусства», издаваемом в столице Киргизии Бишкеке,² а также в вошедшей в его книгу «Страницы азербайджанской литературы» работе «Русская и западноевропейская литература в восприятии Мир Джалала».³ В этих работах рассмотрены многие моменты, связанные с восприятием и освоением русской литературы Мир Джалалом.

Необходимо отметить, что до выхода в свет вышеупомянутого трехтомника избранных произведений Мир Джалала на русском языке русским и русскоязычным литературоведам необходимо было отыскивать его романы, рассказы и статьи в изданиях, ставших библиографической редкостью, в журналах и газетах, доступных далеко не всем. Выход в свет трехтомника избранных произведений классика, совместно подготовленного профессором Агилем Гаджиевым и дочерью Мир Джалала Пашаева доцентом Адибой Пашаевой может стать и уже стал отправным моментом для многочисленных любителей творческого наследия Мир Джалала, важным шагом в деле пропаганды его творчества за пределами Азербайджана. На сегодняшний день это единственное и наиболее полное издание произведений Мир Джалала разных жанров на русском языке. Составители трехтомника проделали большую работу по собиранию, редактированию и отбору переведенных на русский язык произведений Мир Джалала, дополнили имеющиеся сведения об его переводчиках, некоторые из которых скрывались под псевдонимами. Нет сомнения, что названный трехтомник откроет новые перспективы для изысканий по исследуемой нами теме.

Помимо вышеназванных работ, отдельные аспекты исследуемой нами проблемы затронуты в диссертационных исследованиях Д.Р. Ве-

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы // Мир Джалал. Избранные произведения в 3-х томах, книга первая. Составители и редакторы А.Пашаева, А.Гаджиев. Баку: Чашыюглу, 2009, с. 12-19.

² Гаджиев А. Дж. Западная и русская литература в творчестве Мир Джалала // Вопросы литературы и искусства, Киргизия, Бишкек, 2009, № 1 (6), с. 65-74.

³ Гаджиев А. Дж. Русская и западноевропейская литература в творчестве Мир Джалала // А.Гаджиев. Страницы азербайджанской литературы. Баку: АГПИУ, 2010, с. 107-127.

киловой¹ и Ф.М. Халиловой², в которых упор сделан либо на лингвистический пласт, вопросы же русской литературы рассматриваются вскользь.

Все это позволяет прийти к выводу о мало изученности и недостаточной разработанности в науке о литературе избранной нами диссертационной темы.

Цель и задачи исследования. Основная цель диссертации заключается в рассмотрении творческого наследия Мир Джалала в его связях с русской литературой, в попытках отыскать и выделить прямую или ассоциативную связь с русской литературой.

Цель эта требует постановку и разрешение нижеследующих задач:

1. Показать связь с русской литературой романов Мир Джалала «Воскресший человек», «Манифест молодого человека» и «Куда ведут дороги»;

2. выявить рассказы Мир Джалала, в которых прямо или косвенно присутствуют тематические переклички с русской литературой;

3. выделить некоторые те элементы сатиры в романах и рассказах Мир Джалала, которые можно соотнести с однотипными из произведений русских классиков;

4. объединить отдельные статьи Мир Джалала по принципу схожести основополагающих воззрений на творения того или иного классика русской литературы;

5. установить отношение Мир Джалала к проблеме русско-азербайджанских литературных взаимоотношений;

6. выявить отличительные особенности статей Мир Джалала о классиках русской литературы.

Методология исследования. В настоящей работе диссертант руководствовался сравнительно-сопоставительным методом, позволяющем всесторонне отразить взгляды Мир Джалала и как писателя, и как литературоведа на творчество классиков русской литературы. Кроме того, в работе задействован метод типологического анализа, позволяющий ярче подчеркнуть национальную специфику произведений писателя.

¹ Векилова Д.Р. Литературно-критические взгляды Мир Джалала: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1990.

² Халилова Ф.М. Некоторые синтаксически-стилистические особенности художественных произведений Мир Джалала: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1962.

Научная новизна исследования. Новизна, прежде всего, заключена в том, что в ней впервые в нашей филологической науке на основе подробного изучения разножанрового творческого наследия Мир Джалала (романы, рассказы, научные статьи) проведены тематические параллели с русской классической литературой XIX и начала XX веков. Реализация главной цели дала возможность установить, что система научных доказательств строится не на прямом заимствовании, а связана с поиском общих точек соприкосновения с русской литературой, которые и позволяют объединить тематику произведений азербайджанского и русских писателей. В таком случае в качестве рабочей гипотезы выступает тщательный анализ их идейного содержания в противовес скрупулёзному выискиванию случайных совпадений или лингвистических оборотов.

Теоретическое значение исследования. Ввиду использования в настоящей работе трудов Мир Джалала, выполненных в разных жанрах, вскрытие отдельных законов реалистического письма, безусловно, имеет важное теоретическое значение. К тому же особую сложность представляет отражение идей писателя через основные черты личности человека новой эпохи. В связи с этим ставилась задача указать на создание таких характеров, которые являлись бы воплощением отношения Мир Джалала к реальной действительности. Кроме того, многогранная деятельность Мир Джалала комментируется в свете обогащения базы научно-теоретической мысли азербайджанского советского литературоведения. Мир Джалал избегает крайнего социализма, некоторое время имевшего место в национальном литературоведении, старается поднять литературно-исторические источники и явления до уровня общемировой литературы.

Исследование проблем русско-азербайджанских литературных взаимоотношений по традиции, заложенной в советское время, было приоритетным в азербайджанском советском литературоведении. Исследования видных азербайджанских литературоведов – Мамеда Арифа, Мамеда Джафара, Шихали Курбанова, Габиба Бабаева, Муртуза Садыхова, Арифа Гаджиева, Агиля Гаджиева и других - проследжено преломление русско-азербайджанских литературных взаимоотношений в творчество многих известных деятелей национальной литературы. Сеем надеяться, что наша диссертация дополнит список этих известных азербайджанских литераторов именем Мир Джалала, который и как прозаик, и как литературовед внес свой весомый вклад в историю русско-азербайджанских литературных взаимоотношений.

Практическое значение исследования. Практическое значение диссертации видится в том, что основные ее научные положения и выводы могут быть использованы в ходе изучения как творчества Мир Джалала, так и русских поэтов и писателей XIX века. Материалы диссертации по русско-азербайджанским литературным связям могут быть использованы при чтении лекционных курсов на филологических факультетах вузов Азербайджанской республики, а также при написании учебников и учебных пособий по азербайджанской литературе XX века, при чтении общих и специальных курсов по истории азербайджанской литературы, по творчеству Мир Джалала, по проблемам литературных взаимосвязей и взаимоотношений..

Апробация работы. Основные положения диссертации докладывались и были одобрены на заседаниях кафедры истории русской литературы Бакинского государственного университета. По теме диссертации опубликованы 10 статей в научных журналах Азербайджанской Республики и Российской Федерации, включённых в реестры Высших аттестационных комиссий обеих стран, и 2 тезиса докладов, прочитанных на конференциях.

Структура работы. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** диссертации обосновывается актуальность темы исследования, определяется объект и предмет, основная цель и задачи, теоретическая и практическая значимость, говорится о методах исследования и положениях, выносимых на защиту.

Первая глава - **«Русская литература в ранних романах Мир Джалала «Воскресший человек» и «Манифест молодого человека»** - включает две подглавы. Мир Джалал – корифей азербайджанской литературы XX столетия, автор крупных романов «Воскресший человек», «Манифест молодого человека», «Куда ведут дороги», многочисленных рассказов и ряда научных статей. Тщательный литературоведческий научный анализ всех трех названных романов Мир Джалала дает возможность выявить в них целый пласт материала, связанного с русским литературным процессом двух столетий – XIX и XX столетий.

Первая подглава первой главы называется **«Русская литература в романе Мир Джалала «Воскресший человек»**. Мир Джалал в ро-

мане «Воскресший человек», написанном в 1938 году, обращается к сложному времени в истории азербайджанского народа, времени, когда в октябре 1917 года рухнула Российская империя, на ее руинах сначала возникла Азербайджанская Демократическая Республика, а затем 28 апреля 1920 года начался процесс советизации Азербайджана и последующего его включения в состав Советского Союза. Главным героем романа «Воскресший человек» является простой крестьянин Кадир, который напоминает образы униженных и забытых маленьких людей русской классической литературы. В романе писатель впервые непосредственно обратился к проблемам, волновавшим современное ему общество: борьба людей труда за свои юридические и моральные права. Но характерно, что эта тема уже с первых страниц романа развивается на уровне ассоциативных переключек с русской историей, бесспорно, являющейся частью и национальной литературы.

В романе «Воскресший человек» Мир Джалал, творчески трансформировав идеи А.Н.Островского применительно к условиям азербайджанских пригородов, сёл и деревень, открыл одну из важных причин, поясняющих, на чём так крепко держалось самодурство представителей высших местных властей. Оказывается, как он подчёркивал, чувство законности в первой четверти XX века в Азербайджане в лице Бебир-бека и им подобным превратилось в тупое благоговение к авторитету чужой воли.

Далее, судьба азербайджанского бедняка также оказывается очень схожей с историей «маленького человека» в русской классической литературе в лице Н.В. Гоголя и А.П. Чехова. Она дана в широкой панораме жизни одной из деревень, в картинах безмерно тяжёлого существования крестьян. Народная тема отражена Мир Джалалом в образах тех простых людей, которые постепенно пробуждаются к новой жизни, лишь под конец, пытаясь неистово сопротивляться властям, ища путь к освобождению от гнёта.

В особую заслугу Мир Джалала можно поставить тот факт, что он вскрывает социальную природу диких нравов, бесправия и горя азербайджанского крестьянства, впрочем, не забывая временами упомянуть, что в таком же положении находились и простые люди из России, чьи права по тем временам защищали «балшаветы». Так что по объективным причинам вопросы русской истории не могли не коснуться интересов Мир Джалала. Сочувствие азербайджанского писателя к беднякам проявляется в беспощадно правдивом и строго реалистическом изображении азербайджанской деревни. В романе есть

немало характерных сцен, доказывающих, что здесь, как и в России, возможен неправый суд над простым человеком, сродни тому порочному русскому паразитическому образу жизни. На это затхлое болото и обрушивается наш прозаик всей мощью своего реалистического и одновременно с тем сатирического таланта.

Итак, реализм и сатира в этом романе тесно связаны с раскрытием трагедии «маленького человека». Мы убеждены, что Мир Джалал затрагивает такие её острые и болезненные аспекты, которые были характерны в первую очередь именно для русской литературы первой и второй половин XIX века. Большое место в этом процессе в романе Мир Джалала занимает разоблачение духовных отцов, равно как и официальных представителей религии, уездных кази, использующих темноту и невежество народа в своих корыстных целях. Писатель блестяще показал крепкий союз Бебир-беков и им подобным, кази, ахундов, верховных старейшин Азербайджана против такой бедной и абсолютной бесправной четы, как Кадир и его жена Гумри.

Как по характеру поведения, так и по основным историко-социальным признакам Кадир на протяжении большей части повествования напоминает образ «маленького человека» Н.В. Гоголя и А.П. Чехова. Батрак Кадир, подобно Акакию Акакиевичу воспитан в атмосфере слепого подчинения велениям начальства. Он полностью подчинён воле Бебир-бека («Дай бог ему здоровья! Входит в положение крестьянина»).¹ Извечная робость и постоянный страх сопровождают Кадира на всём его жизненном пути.

Более того, если вся жизненная деятельность Акакия Башмачкина сведена к механическим функциям переписчика канцелярских бумаг, то все потуги Кадира до его окончательного прозрения почти подчинены исполнению предписания исламской религии. Но разница заключается в том, что под пером Мир Джалала тема «маленького человека» получила своё развитие. Под влиянием нелепого и вместе с тем страшного случая – его живого записали в разряд погибших – у него открылись глаза.

В свою очередь, Бебир-бека по своим поступкам напоминает гогаевского губернатора в «Ревизоре» Сквозник-Дмухановского, Дикого из драмы А.Н. Островского «Гроза». Глубокое проникновение в психику бедного и богатого достигается нашим писателем предельно простыми средствами. Известно, что А.С. Пушкин и Н.В. Гоголь без

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 30.

каких-либо внешне броских эффектов и тем более дешёвых мелодраматических сцен раскрывали образ с помощью портретной характеристики, порою доведённой до гротеска. Аналогичным приёмом пользуется и Мир Джалал. Внешность Бебир-бека также безмерно отталкивающая. «Экий противный какой: подбородок – как лопата, нос – ручка ножа, кожа на лице блестит, как будто её ошпарили кипятком!»,¹ – размышляет про себя жена батрака Гумри».

Вторая подглава первой главы называется **«Русская литература в романе Мир Джалала «Манифест молодого человека»**. Еще более ярким примером связи прозы Мир Джалала с русской литературой служит второй и, пожалуй, наиболее известный роман – «Манифест молодого человека». Центральным героем этого произведения является крестьянин Мардан. Выходец из низов, по заверению автора, он может служить ярким примером гражданского мужества и преданности идеалам азербайджанского народа. Мардан – страстный поборник нового мира. На первых порах он, правда, смутно представляет себе его контуры, но влюблён в эту зарождающуюся в Азербайджане жизнь и, по мысли Мир Джалала, предан делу освобождения своего народа из-под ига беков, ханов, сельских зажиточных старост, юзбашов. Автор рисует Мардана не путём прямого изображения его страстей и переживаний, а преимущественно в поступках, в конкретных действиях и также в отношениях к людям разных социальных слоёв. Мир Джалал искренне и правдиво описывает то, что видел собственными глазами. Это та удушливая атмосфера, в которой он жил и творил, и созданное по следам реальных событий выписано без прикрас и иллюзий.

С достоверностью воплощены Мир Джалалом все тонкости переходов молодого человека от одного душевного настроения к другому, от надежды на лучшее будущее азербайджанского народа до бессилия, чувства обречённости и одиночества. Но именно на этих неожиданных перепадах настроения, можно, на наш взгляд, отыскать небезыңтересные параллели с русской литературой XX века. Показательно, что поиск в данном направлении, хотя и высвечивает пёструю гамму оттенков характера центрального героя романа Мир Джалала «Манифест молодого человека», но отнюдь не заслоняет собой волевые качества личности. И в национальной литературе и культуре налицо бы-

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 32.

ли характерологические признаки человека-борца – новатора, реформатора, революционера.

Центральный образ романа «Манифест молодого человека» – Мардан – по своим личностным качествам характера напоминает образ Павла Корчагина, героя Н. Островского. Это несложно доказать. Например, первая же значимая сцена повествует нам о потасовке Мардана со старостой села Гаджи-Ибрагим-Халилом. Поразительно, но трудовая жизнь Павла Корчагина также началась с обыденной уличной драки, когда он «ударил в рыхлую рыжую рожу сына начальника депо Сухарько».¹ Оба, Мардан и Павел, вложили в эти удары всю свою ненависть к миру властных и беспечных обывателей.

Отчего же возможны такие ассоциации с судьбами людей, в первую очередь отличающихся настойчивостью и беспримерным мужеством? Тому есть, как минимум, две обстоятельные причины. Во-первых, мораль простых людей, эволюцию которых представляет нам Мир Джалал, гласит: «Отходя от зла, ты всё-таки продолжаешь как бы негласно поддерживать его существование». Следовательно, надо уничтожить зло, чтобы сотворить благо. Такова этическая позиция Мардана. Он считает себя обязанным устранить зло, а не устранять себя от участия в нём. В данном случае поле зрения героев русской и азербайджанской литературы в лице Н. Островского, А. Фадеева и других видных пролетарских писателей совпадает с убеждением Мир Джалала. Во-вторых, в аспекте поднятого вопроса о психологии личности крайне важно, когда в переломные исторические моменты и в кризисные для самого человека рядом находится лицо, умеющее разъяснить ситуацию, поддержать и направить. Ими и становятся наставники в названных романах; именно под их первоначальным влиянием растут морально и физически центральные герои произведений – Мардан и Павел. Понятно и то, что деятельность старших наставников помогает герою-азербайджанцу оформить свои призрачные мечты в конкретный идеал. Одним из таких является для него образ неустрашимого Якуба: «...идёт он, весь обвешанный оружием, и громко зовёт к мести».²

Символ, превращающийся в реальность, становится следующим важным этапом становления личности центрального героя «Манифеста...». Причём, нам кажется, что эта символика в виде недостижимо-

¹ Островский Н.А. Как закалялась сталь. Роман. Москва: Просвещение, 1982, с. 29.

² Мир Джалал. Манифест молодого человека. Рассказы. Баку: Чашыюглу, 2009, с. 157.

го для первых шагов героя идеала сталкивается у Мир Джалала с реализмом, органично наслаивается на скрупулезную историческую достоверность. Главная линия романа тем самым представляет собой своего рода притчу, каждый элемент которой (образ, эпизод или мотив) вырастает до значения символа. И уже в таком обновлённом качестве читателям показано, как из глухой провинции события проецируются на революционную действительность в Баку. Но делается это тоже нестандартным путём. В романе Н.А. Островского нет символики. Здесь всё предельно ясно, так как идеал главного героя постижим с самого начала и лишь совершенствуется. Иное в «Манифесте молодого человека». Здесь в начальных главах символично-метафорическая стихия слабо просматривается в потоке традиционно-описательного повествования, но в дальнейшем идеал и реальность в судьбе Мардана переплетаются между собой с такой художественной убедительностью, что в его воображении полностью утрачивается конкретность, превращаясь в ряд символов.

Новым этапом становления личности крестьянина Мардана следует считать убеждённость в правоте предпринятого дела. Как и герои большинства русских реалистических произведений первой трети XX века, он уходил от преследований беков, ханов и старейшин, разносил листовки и прокламации, (подобно центральной героине романа М. Горького «Мать»), работал в подпольной организации Баку (что составило и часть биографии Павла Корчагина) и т.д.

Не только вступительная, но срединная и финальная части двух романов перекликаются в тематическом и композиционном отношении. А если речь зашла об архитектонике произведений, то нами подмечен и такой факт. Ближе к концу романа «Манифест молодого человека» ослабевший после выхода из царских застенков Мардан остаётся при твёрдом желании жить, работать и бороться. Писатель обращает особое внимание на то, что его любимый герой «не хотел, не имел права и не мог умереть». Больной Павел Корчагин самостоятельно настраивал себя на героические свершения. И, наконец, Мардан и Павел в конце произведений вновь находятся в строю. Но один продолжает реально бороться против беков и ханов с оружием в руках, выступая за сирот и счастье народное; второй, полностью потеряв зрение, борется пером.

Вторая глава называется **«Вопросы русской литературы в романе «Куда ведут дороги» и рассказах Мир Джалала»**. Она подразделяется на две подглавы.

В первой подглаве рассматриваются вопросы русской литературы в романе Мир Джалала «Куда ведут дороги», посвященном жизнедеятельности замечательного поэта Мирза Алекпер Сабира. В романе Мир Джалал показал трудный путь поэта в борьбе за свободу своего народа. Жизненный путь Сабира был сложен и тернист. Несмотря на то, что главным оружием его поэзии оставалась сатира, а непреложным свойством характера – ироничное отношение к некоторым фактам и явлениям действительности, Мир Джалал подводит своих читателей к мысли, что безвременная трагическая кончина поэта была фаталистически предопределена. Связь сюжета романа с русской литературой обнаруживает себя уже с первых строк повествования. Это видно уже на примере эпиграфа, предвещающего роман - на фронтисписе книги выведена известная строка Н.А. Некрасова: «Братья – писатели! // В нашей судьбе что-то лежит роковое».¹

Отметим, что в романе тема связи творчества Сабира с русской литературой не является сквозной. Дело в том, что его жизненный путь богаче, сложнее и разнообразнее. И потому лишь в некоторых разделах произведения интересующий нас текст доминирует. Среди самых близких единомышленников был известный переводчик русской поэзии Аббас Сиххат, беседы с которым, так или иначе, сводились к роли русской классической литературы в азербайджанской поэзии и прозе. Главному герою тем более было приятно общаться с равноценным по таланту и родственным по духу художником слова, который свободно владел русским языком и, следовательно, читал массу работ русских поэтов и писателей в подлиннике. Мир Джалал подчеркивает, что Сабир не раз упоминал стихотворения А.С. Пушкина – одного из любимых своих авторов.

В романе «Куда ведут дороги» Сабир и А. Сиххат ведут беседы об идейной направленности национального органа печати. Ориентируясь на русские журналы «Современник» и «Отечественные записки», бессменным редактором которых был Н.А. Некрасов, они защищали передовые воззрения в нашей республике. Так, многие проблемы и сюжеты небольших художественных произведений, помещённых на страницах «Моллы Насреддина», перекликались с мнением Н.А. Некрасова.

¹ Мир Джалал. Куда ведут дороги. Повесть. Путевые заметки. Литературоведение. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 14.

Попытаемся проникнуть в творческую лабораторию автора романа «Куда ведут дороги». К сожалению, Мир Джалал не оставил развёрнутой программы относительно того, какие стихи Н.А. Некрасова конкретно мог знать Сабир. Однако, столь ясно рассуждая о его гражданских приоритетах, вряд ли он не был в курсе основных сатирических приёмов русского поэта. Например, об одном из судей, всегда считавшим себя человеком высоконравственным и выносившим справедливые приговоры, Сабир сказал, что «Правду за ложь ты выдавал // Братьев за взятки ты продавал // Бросив родных в слезах» и т.д.¹ К тому же в романе указывается, что государственный чиновник всегда жил двойной жизнью, уверенный, что во всех случаях с людьми поступал правильно. В действительности, он многократно судил и безжалостно сажал невинных. Страдали в основном люди из бедняцкой среды. Для судьи такого рода не было разницы между реально виновным человеком и несправедливо осуждённым. Лишь бы заработать новые чины и награды. И недаром данную главу романа предваряет эпиграф из знаменитой басни И.А. Крылова «Волк и ягнёнок», творчество которого было весьма востребовано в Азербайджане сабировской эпохи и интенсивно переводилось на азербайджанский язык.

Примечательно, что беседы о русской литературе и культуре в романе «Куда ведут дороги», как правило, не ограничивались обсуждением творчества, мировоззрения или политической позиции одного иносационального художника слова. М.А. Сабир в ходе беседы о произведениях М. Горького неожиданно переключил внимание А. Сиххата на распространение в Азербайджане творчества Н.В. Гоголя. Оказывается, ему очень понравилась одна из последних статей Джалила Мамедкулизаде об авторе «Ревизора» и «Мёртвых душ». В другом случае от гражданской позиции писателя Сабир плавно перешёл к издательской деятельности. По его мнению, следовало читать не только классиков азербайджанской, но и русской литературы, Л.Н. Толстого в первую очередь.

В романе Мир Джалала «Куда ведут дороги» нашла своё выражение тройственная связь с русской литературой: посредством прямого и непосредственного интереса Сабира к русским поэтам и писателям, благодаря мнению самого автора, почти всегда совпадавшего с

¹ Мир Джалал. Куда ведут дороги. Повесть. Путевые заметки. Литературоведение. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 179-180.

суждениями азербайджанского поэта, и в результате различных встреч главных героев романа с второстепенными лицами.

Вторая подглава называется **«Вопросы русской литературы в рассказах Мир Джалала»**. Прославившийся как «большой мастер малого жанра», Мир Джалал широко известен также и своими многочисленными рассказами. Среди этих рассказов немало таких, в которых прямо или косвенно просматривается отношение азербайджанского писателя к проблемам, затронутым русской литературой. О перекличках одного из рассказов писателя – «До бала» - с русской литературой обстоятельно выявлены профессором А.Дж.Гаджиевым в статье «Русская и западноевропейская литература в восприятии Мир Джалала».¹ В названной статье ученый убедительно показывает, что в посвященном Л.Н. Толстому и созвучный по названию с его знаменитым «После бала» рассказ «До бала» удачно совмещает лейтмотив толстовского произведения с настроениями советских людей военного периода, свято верующих в грядущую победу над немецко-фашистскими захватчиками.

В свою очередь, нам удалось выявить еще два рассказа Мир Джалала – «История одной болезни» и «Саадат-ханум», в которых литературоведческий анализ дает возможность обогатить наши представления о восприятии Мир Джалалом исторического процесса развития русской литературы.

Первый рассказ привлекает внимание «говорящим» эпитетом, взятым из произведения А.П. Чехова: «Людей, одиноких по натуре, которые, как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу, на этом свете немало».² Названный рассказ Мир Джалала и полностью построен на данной реминисценции. Судя по приведённому эпиграфу, ясно, что азербайджанский писатель имеет в виду однотипный по идее рассказ А.П. Чехова «Человек в футляре». Прототипом учителя греческого языка Беликова, вечно хоронящегося в своём символическом футляре в русской классической литературе XIX века становится центральный герой «Истории одной болезни» Мирза Аскер. Аналогия, на наш взгляд, проступает уже с самых первых строк. Ведь уход человека в собственный микромир в первую очередь знаменует

¹ Гаджиев А. Дж. Русская и западноевропейская литература в творчестве Мир Джалала // Агиль Гаджиев. Страницы азербайджанской литературы. Баку: АГПУ, 2010, с. 114-115.

² Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыюглу, 2009, с. 352.

собой патологию души. Мир Джалал открыто называет это «болезнью». Только в знаменитом рассказе А. Чехова ни разу не встречаешь это слово по той простой причине, что психическое отклонение скрывается в подтексте. Здесь же всё предельно конкретно, и каждая вещь названа своим именем. Основное понятие выражает состояние.

Тематические стыковки обнаруживают себя на уровне портретной характеристики. Несмотря на малый объём двух сопоставляемых рассказов, они настолько разнообразны, хоть и спаяны единой мыслью, что их целесообразно поделить на отдельные сюжетно-композиционные элементы. Портретная характеристика, бесспорно, находит своё отражение и в манере поведения. Это особенно ясно видно из специфического стиля одежды. Беликов «замечателен тем, что всегда, даже в очень хорошую погоду, выходил в калошах в тёплом пальто на вате... Он носил тёмные очки, фуфайку, уши закладывал ватой, и когда садился на извозчика, то приказывал поднимать верх».¹ В свою очередь Мирза Аскер «даже в самую лучшую погоду без крайней надобности не выходил из дому. На улице он поднимал ворот пальто или костюма, сутулился, шёл, держась поближе к стене».² Вечно всего страшась, человек-перестраховщик под пером Мир Джалала вырастает в фигуру поистине гротескную, который и в ложном здравии, и в постели «упорно к себе прислушивается». Перед нами творческая трансформация генеральной чеховской идеи, мастерски подогнанная под основы национальной общественной жизни.

В другом не менее интересном рассказе Мир Джалала – «Саадат-ханум» есть примечательный момент, связанный с преподаванием русской литературы на азербайджанском языке для учащихся одной из школ республики. Главный герой – Елчу – сельский учитель, рядовой, не имеющий наград и званий, но всей душой преданный своему делу. Он любит детей, и ученики отдают ему долг взаимной вежливости. К каждому уроку он готовится особенно внимательно и тщательно, и потому достигнутая цель становится лично для него, хотя и малым, но событием. Елчу сравнивает видных азербайджанских поэтов, писателей или общественных деятелей-просветителей с великими русскими людьми.

¹ Чехов А.П. Человек в футляре - в кн.: А.П. Чехов. Собрание сочинений и писем: В 30-ти тт., т. 10. Москва: Наука, 1986, с.43.

² Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 354.

Есть в творчестве Мир Джалала и такие рассказы, в которых вопросы русской литературы и истории угадываются по аналогии с сюжетом либо отдельными мотивами. Так, в рассказе «Диссертация» говорится о враче, который неистово навязывается своему пациенту. Писатель ясно даёт понять, что пациенту благостные порывы доктора становятся в тягость. Последовательность изложения событий в этом рассказе, манера угоднического общения с пациентом и заключительные выводы очень напоминают нам мораль широко известной басни И.А. Крылова «Демьянова уха».

В том же ряду стоит рассказ «Сын порта». Прежде всего обращает на себя внимание фонетическое созвучие с повестью В. Катаева «Сын полка». Однако, глубже вчитываясь в текст, заметным становятся и общая интрига. Рассказ написан в 1966 году, но обращён в послевоенное прошлое. Общеизвестно, что в 1950-х годах в СССР множество детей осталось без крова. Беспризорники заполняли дома приюта. Но некоторых, вырвавшихся из стен детских учреждений, неожиданно могли приютить у себя рабочие люди. В повести В. Катаева это военное окружение; в рассказе Мир Джалала – рабочие порта. Таким образом, относительная общность сюжета объясняется просто.

Обращение к русскому литературному процессу придало художественным произведениям Мир Джалала особую колоритность, поскольку писатель понимал, что живя на протяжении долгого времени в составе единого государства русский и азербайджанский народы в определенной степени имели общую историю и, создавая произведения, повествующие о XIX и XX веках, их нельзя рассматривать вне друг от друга.

Третья глава - «Русская литература в литературоведческих статьях Мир Джалала» - посвящена анализу созданного в разные периоды творчества Мир Джалала цикла статей, посвященных творческому наследию пяти виднейших представителей русской литературы – А.С.Пушкину, Н.В.Гоголю, А.П.Чехову, Л.Н.Толстому, А.М.Горькому. Этот своеобразный цикл включает семь статей, из которых первые две были рассмотрены в первой подглаве, следующие пять – во второй подглаве третьей главы.

Первая подглава называется **«Русские классики первой половины XIX века в литературоведческих статьях Мир Джалала»**.

Статья «Азербайджанские писатели о А.С.Пушкине» открывает упоминанием о деятельности отечественного драматурга и мыслителя М.Ф. Ахундова. Незамедлительный громогласный отзыв М.Ф.

Ахундова на гибель Пушкина Мир Джалал в подтексте рассматривает как эстафету многовековой исторической дружбы русского и азербайджанского народов. Мир Джалал приходит к заключению, что «поэма Ахундова как по содержанию, так и по форме была новым и исторически важным явлением во всей азербайджанской литературе».¹

От связей М.Ф. Ахундова с А.С. Пушкиным, что в согласии с принципом историзма выглядело вполне убедительно, Мир Джалал пишет также о некоторых других известных поэтах и писателях - Сеид Азим Ширвани, Мамед Таги Сидги, Аббас Сиххат, Джалил Мамедкулизаде, Самед Вургун и т.д., которые были идейными последователями М.Ф. Ахундова. По убеждению автора настоящей статьи, названные поэты и общественные деятели ясно осознавали, в какой грандиозной степени Пушкину удалось внести реалистический дух в русскую литературу и культуру.

Отдельную страницу статьи составляет материал, посвящённый яркому информативному докладу видного поэта и педагога Мамеда Таги Сидги, с которым он выступил на пушкинском юбилее 1899 года. Мир Джалал показывает, что доклад М. Сидги, исполненный глубокого уважения, благодарности и искренней любви передовой азербайджанской интеллигенции к Пушкину, вылился в триумф всей русской литературе.

Известно, сколь большой вклад в дело перевода русской классической литературы, Пушкина внёс Аббас Сиххат. Мир Джалал подчеркнул, что целью переводов А. Сиххата явилось желание избавить национальную поэзию от старых традиций. Может сложиться впечатление, что устами азербайджанских поэтов и переводчиков Мир Джалал выступает против тех жанров, которые украшали восточную поэзию. Однако это неверно. На самом деле, Мир Джалал, наряду с вопросами русской литературы в художественных произведениях и научных трудах защищал мастерство создателя газелей и касыд – Низами и Физули. В данном же случае он пишет о ликвидации их исконного смысла, искусственного перевода поэтических созданий далёкого прошлого в то русло, которое сдерживало диалектику реалистической литературы и уводило народ от решения назревших задач.

Один из основоположников азербайджанской сатиры Джалил Мамедкулизаде подхватил клич «новой поэзии», ещё существеннее

¹ Мир Джалал. Азербайджанские писатели о А.С. Пушкине // А.С.Пушкин и азербайджанская литература. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, с. 16.

укрепив демократические идеалы в прозе и журналистике, опираясь, главным образом, на Пушкина и русскую классику в целом. Так, от проблем теории и практики художественного перевода Мир Джалал плавно переходит к публицистике видного просветителя на рубеже веков. Писатель-сатирик, он видел в пропаганде русского языка и литературы политическую сторону, т.е. оружие в борьбе с тогдашним феодально-патриархальным укладом.

Мир Джалал обратил внимание и на другой не менее важный аспект влияния русской литературы на азербайджанскую. Он указывает, что определённая часть азербайджанских художников, придерживавшихся «тесеввуф» или «теешуг», в связи со строго канонической формой вкладывали в сочинения соответствующее содержание и, естественно, подыскивали нужные словесные выражения. Однако чаще всего конструкции получались усложнённые, стремление к напыщенной сказовой форме, витиеватой фразе и проч. становилось для некоторых азербайджанских писателей нормой современного языка. Мир Джалал чётко указывает на то, что Пушкин вошёл в историю мировой культуры именно как создатель народного – общедоступного и доходчивого для рядовых читателей языка.

Заключительная часть статьи посвящена связям Самеда Вургунга с русской литературой. В частности, отмечен талантливый перевод «Евгения Онегина». Как считает Мир Джалал, переводчику удалось полностью сохранить многочисленные особенности словесного рисунка, размер и строфику романа.

Спустя три года была издана статья Мир Джалала, озаглавленная «Великий реалист». Несмотря на факт, что автора «Ревизора» и «Мёртвых душ» удивительным образом роднит слияние романтического и реалистического течений в искусстве, предельная точность, абсолютная достоверность и выверенность сведений, соответствующих действительности, всегда брала у него верх. Но ведь и к фактическому материалу следует также относиться с осторожностью. Действительно, умение отделять случайное и несущественное свойственно Н.В. Гоголю.

Анализируемая статья, написанная в 1952 году, уже более связана с окончанием восстановления в СССР народного хозяйства и перехода страны в целом на мирные рельсы. По существу вся статья имела чёткий прицел: с одной стороны, сугубо филологический подтекст, связанный с утверждением реалистических критериев письма Н.В. Гоголя, с защитой народных интересов в его творчестве. С другой –

поднятие престижа республики и государства в целом путём сопоставления нарицательных типологических типов в произведениях Н.В. Гоголя с международной политикой.

Мир Джалал рассуждает о том, что русский классик «обладал способностью мельчайшим штрихом обрисовать характер действующего лица. Например, один из гоголевских персонажей, - припоминает критик одну из сцен комедии, - заносчиво кричит: «Как вы смеете? Знаете ли вы, с кем говорите?» Понимаете ли, кто стоит перед вами?!» И тут же делается вывод современного значения: «И эти фразы отчётливо раскрывают нутро паразита, который, благодаря деньгам и чину, держится высокомерно с людьми, стоящими ниже его на социальной лестнице».¹

На другой оси статьи проходит вышеозначенная тема. А именно, учёный свидетельствует, в какой степени «происки наших идеологических врагов» сопоставимы с бессмертными гоголевскими лицами. Однако, каких бы политических убеждений не придерживался Мир Джалал как исследователь русско-азербайджанских литературных связей, он не может обойти вниманием собственно литературную тему. Она всегда будет находиться в соподчинении к смежным вопросам. Поступь истории, по мысли Мир Джалала, это шаги той же литературы, её движущая сила. Поэтому автор в статье возвращается к вопросам влияния русской культуры на азербайджанскую реалистическую литературу. М.Ф. Ахундов, Дж. Мамедкулизаде, М.А. Сабир, А. Ахвердиев и другие передовые поэты, писатели и драматурги, трезво оценивая историческую обстановку в Азербайджане на рубеже веков, развивали идеи Н.В. Гоголя в нужном им направлении, точнее, выбивали почву из-под местных Чичиковых, Плюшкиных и Собакевичей. Своё оружие они оттачивали при помощи художественных приёмов русского писателя, которого они горячо любили и ценили. Так, Мир Джалал считает, что по прочтении «Ревизора» глубже начинаешь осознавать «антинародную сущность шахов и визирей из пьесы М.Ф. Ахундова «Обманутые звёзды», а внимательно ознакомившись с «Мертвецами» Джалила Мамедкулизаде, ещё «более страстно ненавидишь всех и всяческих эксплуататоров и угнетателей».

Вторая подглава называется **«Русские классики второй половины XIX и первой половины XX веков в литературоведческих**

¹ Мир Джалал. Великий реалист // Н.В.Гоголь и азербайджанская литература. Баку: АН Азерб. ССР, 1952, с. 120.

статьях Мир Джалала». В статье «Великий русский писатель» идёт обстоятельный научный разговор о сильных и слабых сторонах учения Л.Н. Толстого. Мир Джалал ясно осознавал, что пишет статью для взыскательной азербайджанской публики, во второй половине XX века уже хорошо осведомлённой с великими творениями русского писателя. Цель диктовала задачу установления отдельных опорных пунктов, которые стали как бы столпами настоящей статьи. Мир Джалал определил генеральную тему всего объёмного творчества Л.Н. Толстого – человек и судьба, духовный облик и психологический мир. Эта мысль пронизывает всю статью. Известно, что Ф.М. Достоевского считали величайшим психологом, а Л.Н. Толстого – философом. Однако Мир Джалал знакомит читателей и с другим мнением на этот счёт, а именно: Лев Николаевич – мудрый философ и тонкий психолог в одном лице. Вторая опорная мысль в статье – мнение классиков-современников, а именно Н.Г. Чернышевского и М. Горького, рассматривающих творчество Л.Н. Толстого исключительно с революционной стороны.

Мир Джалал собрал ценные сведения как о творчестве Толстого, так и о его влиянии на азербайджанскую реалистическую литературу и культуру. В статье он не ограничился воспоминаниями классиков-современников – Н.Г. Чернышевского, М. Горького, Д. Мамедкулизаде, но также не преминул выразить собственное отношение к творчеству Толстого.

Статья «Великий мастер слова», также посвященная творчеству Л.Н. Толстого, написана в ином ключе, и критический взгляд на главные произведения Л.Н. Толстого составляют её основу. В статье Мир Джалал подчёркивает, что основным предметом литературы был и остаётся народ, рядовые труженики, творящие историю и являющиеся её движущей силой. Чтобы наглядно доказать, каким образом эта мысль прямо и непосредственно воплощалась в неповторимых художественных образах, автор подробно анализирует главные мотивы и образы романов «Война и мир», «Анна Каренина» и «Воскресение». Мир Джалал подводит читателя к мысли, что реализм и демократизм Толстого неотделимы. Заключительная композиционная часть статьи Мир Джалала посвящена пропаганде творчества Толстого в Азербайджане. Начиная с первых лет XX века он стал занимать одно из ведущих мест в школьных программах и учебных пособиях. Мир Джалал отмечал, что юному поколению предоставлялась возможность подробнее разобраться не только в анализе некоторых повестей и расска-

зов, но и глубже осознать вклад «великого мастера» в педагогическую деятельность в целом.

Статья Мир Джалала «Большой друг человека», посвящённая творчеству А.П. Чехова, расширяет круг интересов учёного, показывая, как глубоко и основательно сумел он проникнуть в психологический мир столь несхожих между собою писателей. В статье отмечается дидактическая направленность всех её внутренних теоретических положений. По мнению Мир Джалала, А.П. Чехов умел писать совершенно в ином ключе, нежели Л. Толстой, но художественный эффект от этого вновь оставался сильным; мысль русского писателя ясно доходила до сознания читателя, несмотря на глубокую экономию в лингвистическом континууме.

Мир Джалал отмечал, что «одна из главных тем произведений Антона Павловича Чехова – жизнь и суровая доля «маленьких» простых людей в старом обществе... При всём этом ни один персонаж Чехова не похож на другого – настолько ярко, мастерски они индивидуализированы».¹ Подчеркнув основу стилистической манеры письма А.П. Чехова и убедив нашего читателя в большом тематическом разнообразии, Мир Джалал развивает оригинальную идею, согласно которой такой подход мог быть избран мастером словесного искусства только в соответствующем жанре. Азербайджанскому учёному в целом верно удалось уловить, что трагизм многих рассказов и повестей А.П. Чехова оттеняется предельно сжатой и как бы протокольной манерой повествования.

Заключительный материал статьи посвящён вопросам прямого и непосредственного влияния русской культуры на развитие реалистической азербайджанской литературы в жанре «короткого рассказа». Так, Фиридунбек Кочарли, по свидетельству Мир Джалала, «отмечал созвучность творчества Чехова и Джалила Мамедкулизаде».

Статья «Русская литература и развитие реализма в азербайджанской литературе» в корне отличается ото всех пяти предыдущих. Основная идея – влияние русской культуры на реалистическую азербайджанскую литературу, что во всех случаях присутствовала фрагментарно и непосредственно была выражена только в связи с изучением творчества конкретного русского поэта или писателя, здесь выступает исключительно в обобщённом виде. Во-первых, в настоящей работе

¹ Мир Джалал. Большой друг человека (Чехов) // Литературный Азербайджан, 1960, № 1, с. 13.

нашло отражение мировоззрение нескольких художников слова в синхронном виде. Во-вторых, вкратце, но очень ёмко и лаконично, прослежен путь реалистической литературы как основополагающего метода. В-третьих, отдельные разделы более ранних трудов и даже некоторые эпизоды, получившие яркое освещение в художественных произведениях Мир Джалала, оказались здесь аккумулированы; часть в форме тезисов, а другая – в выводах более расширенного содержания. В-четвёртых, смелые гипотезы, высказанные в этой работе, должно рассматривать как перспективы развития азербайджанской демократической реалистической литературы в дальнейшем. И, наконец, в-пятых, настоящая статья написана на склоне лет, представляет собой итог многолетних размышлений Мир Джалала на интересующую нас тему.

В статье «Великий реалист», посвящённой творчеству Н.Гоголя, в первую очередь обращает на себя внимание связующая нить, протягивающаяся от творчества великого русского писателя к установкам «натуральной школы», а через неё – к развитию передовой азербайджанской реалистической литературы. Эта связь, по нашему мнению, схвачена предельно точно. Ведь эта та программа, которой Н.Гоголь следовал почти неукоснительно. Мир Джалал устанавливает также, что тем самым в классической литературе произошёл решительный поворот от повестей с надуманным сюжетом, иллюзорно-воображаемым миром чувств и страстей, к земным чувствам.

В статье «Русская литература и развитие реализма в азербайджанской литературе» Мир Джалал разбирает также крайне сложный синтаксис Л.Н.Толстого. Критик приходит к выводу о том, что в литературных кругах Азербайджана раскол по поводу революционного предназначения целого ряда магистральных идей Л. Толстого был в такой степени силён, что не уступал знаменитому разброду в «Современнике» XIX века. В конечном итоге ведущие азербайджанские журналы «Феюзат» и «Молла Насреддин» решительно разделились по направленности своей публицистики на правое и левое крылья. Первый, по словам нашего критика, «под редакцией буржуазного интеллигента Алибека Гусейнзаде ревностно защищал восточный уклад жизни, исламские догмы, сконцентрированные в своде шариата, и придерживался крайне реакционных взглядов на литературу и искус-

ство».¹ По другую сторону критической мысли находились азербайджанские поэты, писатели, драматурги, журналисты и некоторые общественные деятели правых взглядов – Молланасреддиновцы. После критического разбора крайне сложного синтаксиса Л.Н. Толстого, Мир Джалал обратился к лёгкому, прозрачному, «почти воздушному» языку А.П. Чехова. В статье «Русская литература и развитие реализма в азербайджанской литературе» автор в сконцентрированном виде показал, что писать кратко и лаконично – это настоящее призвание, которым в максимальной степени обладал А.Чехов. Учёный считает, что в сочинениях А.П. Чехова привлекает не только сама фабула, хотя и она почти всегда превосходна, и оригинальна. Неповторим также его поэтический синтаксис, ритмический рисунок многих повестей и рассказов, музыкальность и полифонизм. Исследователь утверждает, что язык талантливых реалистических произведений в первую очередь отличается простотой, ясностью и доходчивостью.

Последняя статья Мир Джалала «Любимец народа» посвящена творчеству М. Горького. В статье Мир Джалалу удалось показать, как люди могут черпать в произведениях русской классической литературы силу, мужество и веру. А именно, в дни войны под Белгородом находился лагерь военнопленных, в котором фашисты подвергли солдат нечеловеческим пыткам. Последние части обороняющихся перед смертью вырезали на камне слова «Человек – это звучит гордо».

Второй раздел статьи посвящён выяснению личных творческих симпатий Мир Джалала к М. Горькому. В процессе критического анализа одной из предыдущих работ мы писали о том, как в своё время молодой М. Горький учился мастерству у Толстого и не раз выслушивал от него нелестные признания. В настоящей статье указывается, как уже известный на всю страну пролетарский писатель в первой четверти XX века, используя опыт Толстого и собственные наблюдения над жизнью, становится подлинным наставником молодёжи. Не отрицая личностных качеств М. Горького, его роли и значения в становлении молодой советской литературы, школа автора «Войны и мира» явно не прошла для него даром.

Заключение диссертации содержит обобщение основных результатов исследования.

¹ Мир Джалал. Русская литература и развитие реализма в азербайджанской литературе // Литературный Азербайджан, 1964, № 3, с. 141.

По теме диссертации опубликованы следующие работы, охватывающие основные ее положения:

1. Творчество А.С.Пушкина в восприятии Мир Джалала // Вопросы филологических наук, № 4 (44), Москва, 2010, с. 13-17
2. Qılıncların kəsə bilmədiyini söz kəsib... // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 3 (74), Bakı, 2010, s. 173-176
3. Литературное наследие Мир Джалала и его роль в развитии русско-азербайджанских литературных взаимосвязей // Ученые записки, № 3, Баку, 2011, с. 310-315
4. Литературное наследие Мир Джалала и его роль в развитии русско-азербайджанских литературных взаимосвязей / A.Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarırlar, problemlər, perspektivlər» Respublika elmi konfransının materialları (14-15 noyabr 2011-ci il). Bakı: Elm və Təhsil, 2011, s. 336-339
5. Mir Cəlalın ədəbi irsi // Tağıyev oxuları – 2011, Bakı, 2011, s. 314-319
6. Проблемно-тематические ассоциации с русской историей и литературой в романе Мир Джалала Пашаева «Воскресший человек» // Ученые записки, № 4, Баку, 2011, с. 228-237
7. Mir Cəlal Paşayevin Azərbaycan və rus ədəbiyyatında elmi tənqidi fəaliyyəti // Filologiya məsələləri, № 1, Bakı: Elm və Təhsil, 2012, s. 461-468
8. Sənətkar və ədəbi irs / «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012-ci il). Bakı, 2013, s. 341-343
9. Творчество А.С.Пушкина в просветительской деятельности Мир Джалала // Научная мысль Кавказа, № 4, Ростов-на-Дону, 2013, с. 191-194
10. M.A.Сабир и русская литература (по роману Мир Джалала Пашаева «Куда ведут дороги») // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 2 (86), Bakı, 2013, s. 208-212
11. Психология личности и этапы ее становления на примере центрального героя романа Мир Джалала «Манифест молодого человека» // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 3 (87), Bakı, 2013.s. 156-160
12. О трудах Мир Джалала // Германия, Заарбрукен, 2014, с. 5-74

Əlyazması hüququnda

TƏZƏ FİRƏNGİZ AĞA ƏLİ QIZI

**MİR CƏLALIN YARADICILIĞI VƏ
RUS-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ**

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Aqil Cəfər Xəndan oğlu Hacıyev

Rəsmi opponətlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin**
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixi
kafedrası

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat «___»-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX yüzillikdə olduğu kimi, XXI əsrin əvvəllərində də rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş elmi araşdırmaların miqyası genişlənir, müasir elmin tələblərinə uyğun yeni tədqiqatlar meydana gəlir. Bu ədəbi əlaqələr hər iki xalqın görkəmli şair, yazıçı və dramaturqlarının yaradıcılığı əsasında müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektinə çevrilir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biri, yüzillik yubileyi YUNESKO-nun təqviminə daxil edilərək yalnız ölkəmizdə deyil, Fransada da 2008-ci ildə təntənəli şəkildə qeyd olunmuş Mir Cəlal Paşayev (1908-1978) idi. Parlaq istedadla malik, bənzərsiz yazıçısı və ədəbiyyatşünas alim, gözəl pedaqoq kimi tanınan Mir Cəlal «Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti», «Yolumuz hayandır» kimi altı romanın və çox sayda hekayənin müəllifidir. Yazıcının sadalanan romanları öz dəstxətti və ideya-mövzu özəllikləri ilə seçilərək, xalqın, sadə zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edir. Milli düşüncə və dəyərlərə, ədəbi fikrə söykənən, daha çox şəxsi müşahidə və təcrübə əsasında yazılmış bu romanların mövzu və məzmunu yazıcının yaşayıb-yaratdığı dövrü, mühiti xarakterizə etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bununla yanaşı, diqqət yetirdikcə romanların XIX-XX əsrlərin qovşağındakı klassik rus ədəbiyyatı ilə mövzu bənzərliyini müşahidə edə bilərik. Mir Cəlal bəzi hekayələrində rus ədəbi prosesinə öz münasibətini ifadə etmişdir ki, bu bədii nümunələr rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq təəssüf ki, bu zəngin və bənzərsiz ədəbi irs həm Azərbaycan, həm də rus ədəbiyyatşünaslığında layiq olduğu qiyməti almamışdır.

Məlumdur ki, görkəmli yazıçı Mir Cəlal həm də öz dövrünün aparıcı ədəbiyyatşünas alimlərindən biri olmuşdur: Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri idi. Onun alim kimi fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, dünya ədəbi prosesinin bir çox problemlərinin təhlil olunması istiqamətində ciddi töhfələr vermişdir. Onun sanballı elmi irsindən məhz bu mövzu ilə əlaqəli, alimin rus ədəbiyyatı tarixinə münasibətini əks etdirən əsərləri diqqətimizi cəlb etmişdir.

Fikrimizcə, Mir Cəlalin romanları, hekayələri və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatları vahid bir tam təşkil edir; burada onun rus ədəbi prosesinin mərhələlərini düzgün qavraması və tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı müxtəlif məsələlər üzvi şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Bundan əlavə,

Mir Cəlalin Azərbaycan realist ədəbiyyatının dinamikasına təsiri baxımından apardığı tədqiqatlar öz məzmunu etibarilə daha dəyərli və müasirdir. A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, L.N.Tolstoy, A.P.Çexov, A.M.Qorki və başqalarının bədii yaradıcılığı Mir Cəlal irsi ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur, rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrini inkişaf dinamikası haqqında məlumat verilir. Mir Cəlal öz məqalələrində rus klassiklərinin M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, M.P.Vaqif, A.Səhhət, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli söz ustalarının dünyagörüşünün formalaşmasına mühüm təsirindən dəfələrlə bəhs etmişdir. Bu mənada, apardığımız araşdırma Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin müasir dövrünün təhlili baxımından mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyekti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyekti realist romanın daxili sistemində satira, kinayə, şərtilik, alleqoriya kimi ideya-bədii priyomların geniş spektridir. Müəllif sisteminin elementlərindən biri klassik rus ədəbiyyatının mövzuları, bədii obrazları və ya motivlərindən istifadə olunmasıdır. Həm də onlar, bir tərəfdən, süjet və kompozisiyaya fəal müdaxilə edə bilir (romanlar və hekayələr) və ya elmi fərziyyə şəklində nəzərdən keçirilir (məqalələr), digər tərəfdən, vasitəli şəkildə işlənir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti Mir Cəlalin üç romanı («Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti», «Yolumuz hayandır») və bəzi hekayələridir. Dissertasiyada hər üç romanın həm Azərbaycan, həm də rus dilində olan variantlarına müraciət edilmişdir. Bu romanlarla yanaşı, tədqiqatın predmeti yazıçının rus ədəbiyyatına olan münasibətini ifadə edən hekayələridir. Bu silsiləyə Mir Cəlalin «Səadət xanım», «Bir xəstəliyin tarixçəsi», «Dissertasiya», «Şərbət», «Anket doldurun» hekayələri aid etmək olar. Dissertasiyada Mir Cəlalin rus ədəbiyyatının beş görkəmli nümayəndəsinin – A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, A.P.Çexov, L.N.Tolstoy və A.M.Qorkinin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra məqalələri də tədqiqata edilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Tədqiqat işinin mövzusu indiyə qədər Azərbaycan və rus filologiyasında ayrıca dissertasiya və ya monoqrafik tədqiqatın predmeti olmamışdır. Bundan başqa, rus dilində Mir Cəlalin həyat və fəaliyyətinə, yaradıcılığının əsas mərhələlərinə həsr olunmuş iri həcmli əsərlər, faktiki, yox dərəcəsindədir. Mir Cəlalin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixindəki xidmətləri geniş şəkildə araşdırılsa da, rus filologiyasında onun yaradıcılığının təhlilinə həsr olunan tədqiqatların sayı, demək olar ki, çox azdır. Yazıçı-alimin rus ədəbiyyatı tarixi problemlərindən, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrindən bəhs edən

əsərlərinin ayrı-ayrı aspektlərinin təhlilinə həsr olunmuş mənbələr isə, ümumiyyətlə, yoxdur.

Mir Cəlalin irsinin bu istiqamətdə hələ də öz tədqiqatçısını gözlədiyinə digər bir əyani fakt isə odur ki, 2008-ci ildə Bakı Dövlət Unifersitetində onun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransdakı 94 məruzədən yalnız üçündə ədibin rus ədəbi əlaqələri ilə bağlı tədqiqlərinə həsr olunmuşdu.¹ Mir Cəlalin rus ədəbiyyatı ilə bağlı görüşləri və onun əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi məsələlərinə həsr olunan azsaylı əsərlər arasında professor Aqil Hacıyevin 2009-cu ildə ədibin rus dilində çapdan çıxan 3 cildlik seçilmiş əsərlərinə məzmunlu ön sözünü qeyd etmək olar (6, 12-19).² Bundan başqa, prof. A.Hacıyevin daha iki araşdırmasında da Mir Cəlalla bağlı önəmli məsələlərə toxunulur: Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə nəşr olunan «Voprosı literaturı i iskusstva» jurnalında işıq üzü görmüş «Qərb və rus ədəbiyyatı Mir Cəlalin qavrayışında» məqaləsi³ və «Azərbaycan ədəbiyyatı səhifələri» kitabına daxil olan «Rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı Mir Cəlalin mənimsəməsində» adlı araşdırmasıdır.⁴ Bu tədqiqatlarda rus ədəbiyyatının Mir Cəlal tərəfindən qavranılması və mənimsənilməsi ilə bağlı olan bir çox məqamlara nəzər salınır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlalin üç cildlik seçilmiş əsərləri rus dilində işıq üzü görənə qədər, rus və rusdilli ədəbiyyatşünaslar onun roman, hekayə və məqalələrini ya nadir bibliografik nəşrlərdə, ya da heç də hamının əldə edə bilmədiyi qəzet və jurnallarda axtarmalı olurdular. Klassikin professor Aqil Hacıyev və dosent Ədibə Paşayevanın birgə hazırladıqları seçilmiş əsərlərinin üçcildliyinin rus dilində çapdan çıxması Mir Cəlalin yaradıcılıq irsini sevənlər üçün bir töhfə və onun yaradıcılığının Azərbaycanın hüdurlarından kənarda təbliği üçün mühüm addımdır. Hazırda bu kitablar Mir Cəlalin müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərinin rus dilində yeganə və ən dolğun nəşridir. Kitabın tərtibçiləri Mir Cəlalin rus dilinə tərcümə olunmuş əsərlərinin toplanması, redaktəsi və seçilməsi üzrə böyük iş görmüş, onun

¹ Yazıçı və zaman. Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2008, s. 25-28; 37-40; 139-142.

² Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы // Мир Джалал. Избранные произведения в 3-х томах, книга первая. Составители и редакторы А.Пашаева, А.Гаджиев. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 12-19.

³ Гаджиев А. Дж. Западная и русская литература в творчестве Мир Джалала // Вопросы литературы и искусства, Киргизия, Бишкек, 2009, № 1 (6), с. 65-74.

⁴ Гаджиев А. Дж. Русская и западноевропейская литература в творчестве Мир Джалала // А.Гаджиев. Страницы азербайджанской литературы. Баку: АГПУ, 2010, с. 107-127.

əsərlərinin tərcüməçiləri barədə mövcud məlumatları tamamlamışlar. Şübhəsiz ki, bu üçcildlik araşdırdığımız mövzu üzrə tədqiqatlar aparılması üçün yeni perspektivlər yaradacaqdır.

Artıq adları çəkilən tədqiqatlardan başqa, araşdırdığımız mövzunun bəzi aspektlərinə D.R.Vəkilova¹ və F.M.Xəlilovanın² dissertasiyalarında da toxunulmuşdur.

Bütün bu mənzərə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı bir sıra məsələlərə ədəbiyyatşünaslıqda az-çox toxunulsa da, geniş və dərin şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Mir Cəlal yaradıcılığını onun rus ədəbiyyatı ilə əlaqələri aspektində araşdırmaq, rus ədəbiyyatı ilə birbaşa və ya assosiativ əlaqəsini tapmağa və üzə çıxarmağa cəhd göstərməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımıza aşağıdakı vəzifələri qoymuşuq:

1. Mir Cəlalin «Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti» və «Yolumuz hayandır» romanlarının rus ədəbiyyatı ilə əlaqəsini göstərmək;

2. Mir Cəlalin rus ədəbiyyatı ilə birbaşa və ya dolayısı ilə tematik səsləşən hekayələrini aşkar etmək;

3. Mir Cəlalin roman və hekayələrində rus klassiklərinin əsərlərindəki eyni tipli məqamlarla əlaqələndirilə bilən satira elementlərini fərqləndirmək;

4. Mir Cəlalin ayrı-ayrı məqalələrində rus ədəbiyyatı klassiklərinə olan münasibəti təhlil etmək;

5. Mir Cəlalin rus-Azərbaycan qarşılıqlı ədəbi əlaqələri probleminə münasibətini müəyyənləşdirmək;

6. Mir Cəlalin rus klassikləri haqqında məqalələrinin spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat işində Mir Cəlalin rus ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığına həm yazıçı, həm də ədəbiyyatşünas kimi baxışlarını hərtərəfli əks etdirməyə imkan verən müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, dissertasiyada yazıçı irsinin milli koloritini daha aydın şəkildə vurğulamağa imkan verən tipoloji təhlil metoduna müraciət edilmişdir.

¹ Векилова Д.Р. Литературно-критические взгляды Мир Джалала: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1990.

² Халилова Ф.М. Некоторые синтаксически-стилистические особенности художественных произведений Мир Джалала: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1962.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın yeniliyi, ilk növbədə, ondadır ki, burada Mir Cəlalın müxtəlif janrlı əsərlərinin (romanları, hekayələri və elmi məqalələri) ətraflı öyrənilməsi əsasında filologiya elmində ilk dəfə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri klassik rus ədəbiyyatı ilə tematik paralellər aparılmışdır. Tədqiqatdakı əsas məqsəd elmi sübutlar sisteminin birbaşa iqtibaslar üzərində qurulmadığını, rus ədəbiyyatı ilə ümumi təmas nöqtələrinin axtarıldığını və məhz həmin məqamların Azərbaycan və rus yazıçılarının əsərlərinin tematikasını birləşdirməyə şərait yaratdığını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatda Mir Cəlalın müxtəlif janrlı əsərlərindən istifadə olunduğundan, realist yaradıcılığın ayrı-ayrı qanunlarının üzə çıxarılması, şübhəsiz, böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin yazıcının əsərlərindəki ideyalar yeni dövr insanının şəxsiyyətindəki əsas cizgilər vasitəsilə əks olunur ki, bu da xüsusi mürəkkəblik yaradır. Bununla əlaqədar, Mir Cəlalın real gerçəkliyə münasibətinin təcəssümü olan xarakterlər yaratmasını göstərmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin Mir Cəlalın çoxşaxəli fəaliyyəti Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri bazasının zənginləşdirilməsi baxımından da şərh edilir. Mir Cəlal milli ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən müddət yer alan ifrat sosiologizmdən çəkinir, ədəbi-tarixi mənbələri və hadisələri ümumdünya ədəbiyyatı səviyyəsinə yüksəltməyə çalışır.

Təməli sovet hakimiyyəti dönməində qoyulan ənənəyə görə, rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin qarşılıqlı araşdırılması Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında prioritet təşkil edirdi. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünalarından Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Şıxəli Qurbanov, Həbib Babayev, Murtuz Sadıxov, Arif Hacıyev, Aqil Hacıyev və başqalarının tədqiqatlarında rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin milli ədəbiyyatın bir çox məşhur nümayəndələrinin yaradıcılığında necə əks olunması izlənilmişdir. Hesab edirik ki, bu dissertasiya nəticəsində həmin siyahı rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixinə həm nasir, həm də ədəbiyyatşünas kimi sanballı töhfələr vermiş Mir Cəlalın adı ilə daha da zənginləşəcəkdir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas elmi müddəa və nəticələrindən, ümumən, onun materiallarından həm Mir Cəlalın, həm də XIX əsr rus şair və yazıçılarının yaradıcılığının öyrənilməsində, rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında, filologiya fakültələrində mövzu ilə bağlı mühazirə kurslarında, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair dərslərlik və dərslər vəsaitlərinin, monoqrafiyaların,

magistr dissertasiyalarının yazılmasında, elmi seminarların təşkilində və bu istiqamətdə müxtəlif elmi axtarışlarda istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının Ali Attestasiya Komissiyalarının reyestrlərinə daxil edilmiş elmi jurnallarda 10 məqalə və konfranslarda məruzə edilmiş 3 tezis çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi Giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və mövzusu, əsas məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları və müdafiəyə çıxarılan müddəalardan danışılır.

Dissertasiyanın I fəslı «**Mir Cəlalın «Dirilən adam» və «Bir gəncin manifesti» romanlarında rus ədəbiyyatı**» adlanır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi Mir Cəlal «Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti», «Yolumuz hayandır» kimi irihəcmli romanların, çoxsaylı hekayələrin və elmi məqalələrin müəllifidir. Mir Cəlalın haqqında bəhs etdiyimiz hər üç romanının ədəbiyyatşünaslıq baxımından ətraflı təhlili onlarda iki yüzillikdə – XIX və XX əsrlərdə rus ədəbi prosesi ilə bağlı materialların tam bir qatını aşkar etməyə imkan verir.

Fəslin birinci yarımfəslı «**Mir Cəlalın «Dirilən adam» romanında rus ədəbiyyatı**» adlanır. 1938-ci ildə yazılmış «Dirilən adam» romanında Mir Cəlal Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb bir dövrə müraciət edir ki, həmin dövrdə - 1917-ci ilin oktyabrında Rusiya imperiyası çökmüş, onun xarabaları üzərində, əvvəlcə, Azərbaycan Demokartik Respublikası yaradılmış, 1920-ci il aprelın 28-dən etibarən isə Azərbaycanın sovetləşdirilməsi və ardınca Sovet İttifaqının tərkibinə qatılması baş vermişdi. «Dirilən adam» romanının baş qəhrəmanı olan sadə kəndli Qədir klassik rus ədəbiyyatındakı alçaldılan və məzlum - «kiçik insan» obrazlarını xatırladır. Romanda yazıçı müasiri olduğu cəmiyyəti maraqlandıran problemə – zəhmətkeş insanların öz hüquqları uğrındakı mübarizəsi məsələsinə ilk dəfə birbaşa müraciət edir. Mühüm səciyyəvi cəhət odur ki, bu mövzu romanın elə ilk səhifələrindən rus tarixi ilə assosiativ səsleşmə səviyyəsində inkişaf edir.

«Dirilən adam» romanında A.N.Ostrovskinin ideyalarını Azərbaycanın kənd və qəsəbələrinin şəraitinə yaradıcı şəkildə transformasiya edən Mir Cəlal mütləq hakim olanların özbaşınalığına rəvac verən amillərin mühüm səbəblərini açıqlayır. Romanda təsvir edilən şərait dövr üçün səciyyəvi ictimai hadisələrlə bağlı olduğundan, yazıçı eyni zamanda ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində və mərkəzdən uzaq şəhərlərdə hökm sürən ümumi vəziyyəti, ölkədəki siyasi özbaşınalığı, hərc-mərcliyi bədii boyalarla əks etdirmişdir. Tarixi həqiqətə uyğun olaraq müəllif bu əsərdə iki əsas siyasi cəbhənin olduğunu təsvir edir: müqəddəratını, istiqaliliyyətini öz əlinə almağa çalışan, sözün əsl mənasında öz taleyinin sahibi olmağa çalışan Azərbaycan xalqı və onların bu amalına qarşı dayansalar da, sonda xalq qüdrəti qarşısında məğlub olan qoluzorlu soyğunçular. «Dirilən adam» romanı ötən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində qələmə alınsa belə, əsərdə irəli sürülən ideyalar bugünümüz üçün də kifayət qədər aktualdır. Bu ideyalar bütün dövrlərdə öyrədir, tərbiyələndirir, insanları öz haqları, Vətənin milli mənafehləri uğrunda aktiv mübarizəyə səfərbər edir.

Əsərdəki azərbaycanlı yoxsulun taleyi N.V.Qoqol və A.P.Çexovun simasında klassik rus ədəbiyyatında «kiçik insan»ın tarixçəsilə çox oxşardır. Bu tale bir kəndin həyatı panoramında, kəndlilərin son dərəcə ağır güzəranının görüntüləri ilə təqdim olunur. Əsərin məzmunundakı xalqilik Mir Cəlalin yaratdığı sadə, tədricən yeni həyata üz tutan, yalnız sonda hakimiyyətə qızgın müqavimət göstərərək, zülmədən qurtulmağa cəhd edən insanların obrazlarında əks olunmuşdur.

Müəllif «Dirilən adam» romanında iqtisadi, mədəni cəhətcə geridə qalmış Azərbaycan kəndində baş verən hadisələrin təsvirini verir, bir kənddə baş verən hadisələr əvvəlcə ümumi mahaldakı, daha sonra isə şəhərdəki əhvalatlarla üzvi surətdə bağlanır. Oxucunun nəzəri gah mənzərələrilə ürək açan kəndə, lakin istismar boyunduruğu altında inləyən kəndliyə, gah da hərc-mərcliyi ilk növbədə nəzərə çarpan, lakin inqilabi çarpışmaların getdikcə alovlanmağa başladığı şəhər hadisələrinə çevrilir.

Mir Cəlalin xüsusi xidməti kimi belə bir faktı göstərmək olar ki, vəhşi adətlərin, Azərbaycan kəndlisinin hüquqsuzluğu və bələlərinin sosial təbiətini üzə çıxarmaqla yanaşı, o zaman hüquqlarını «bolşeviklərin» müdafiə etdikləri sadə rus insanların da eyni durumda olduqlarını xatırlatmağı da unutmur. Odur ki, obyektiv səbəblər üzündən, Rusiyanın tarixi, ictimai-siyasi durumu və bunların rus ədəbi-bədii təfəkküründə inikası Mir Cəlalin maraqlarından kənar qala bilməzdi. Yazıcının yoxsullara acıması özünü Azərbaycan kəndinin doğru və ciddi realist təsvirində büruzə verir. Romanda, Rusiyada olduğu kimi, burada da sadə

insan üzərində haqsız məhkəmə qurulmasının mümkünlüyünü, rusalardakı kimi tüfeyli həyat tərzinə bənzər yaşamın mövcudluğunu sübuta yetirən səciyyəvi səhnələr var. Azərbaycan nasiri realist və eyni zamanda, satirik istedadının gücü ilə məhz bu üfunətli bataqlığa zərbə endirir.

Beləliklə, bu romanda realizm və satira «kiçik insan»ın faciəsinin açılması ilə sıx bağlıdır. Mir Cəlal, ilk növbədə, məsələnin məhz XIX əsrin birinci və ikinci yarısı rus ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan kəskin və ağırlı aspektlərinə toxunur. Mir Cəlalın romanında, xalqın savadsızlığı və cahilliyindən öz tamahkar məqsədləri üçün yararlananların, din xadimlərinin və qazıların ifşası mühüm yer tutur. Yazıçı Qadir və onun arvadı Qumru kimi yoxsul və hüquqsuzlara qarşı Bəbir bəy və onun kimi qazıların, axundların, ali rəhbərlərin ittifaqını məharətlə tənqid hədəfinə çevirmişdir.

Təhkiyənin böyük bir hissəsində həm davranış xarakterinə, həm də əsas tarixi-sosial əlamətlərinə görə Qadir N.V.Qoqol və A.P.Çexovun «kiçik adam» obrazlarını xatırladır. Akakii Akakiyeviç kimi, muzdur Qadir də müdiriyyətin əmrlərinə kor-koranə itaət atmosferində tərbiyə almışdır. O, Bəbir bəyin iradəsinə tam tabedir («Allah onun canını sağ eləsin! Kəndlinin halına acıyır!»),¹ əzəli cəsarətsizlik və daimi qorxu Qadiri bütün həyatı boyu müşayiət edir.

Üstəlik, Akakii Başmaçkinin bütün həyat fəaliyyəti dəftərxana işçisinin mexaniki funksiyalarından ibarət olduğu halda, gözü tam açılana qədər Qədirin bütün söyləri, demək olar ki, bütünlüklə İslam dininin göstərişlərinə tabedir. Lakin fərq ondadır ki, Mir Cəlalın qələmilə «kiçik insan» mövzusu özünəməxsus inkişaf kəsb edir. Gülünə doğruan dəhşətli təsadüf – diri ola-ola ölümlər sırasına yazılması nəticəsində onun gözləri açılır.

Öz növbəsində, Bəbir bəy də əməllərinə görə N.V.Qoqolun «Müfəttiş»indəki qubernator Skvoznik-Dmuxanovskini, A.N.Ostrovskinin «Tufan»indəki Dikini xatırladır. Yazığımız yoxsul və varlının psixikasına dərinədən nüfuz etməyə son dərəcə sadə vasitələrlə nail olur. Məlumdur ki, A.S.Puşkin və N.V.Qoqol öz əsərlərində bəzən qroteks səviyyəsinə çatdırılan obrazı nəinki zahirən gözəgəlimli effektlər, hətta bayağı melodramatik səhnələr olmadan da açmağa nail olurdular. Analoji priyomdan Mir Cəlal da yararlanır. Bəbir bəyin də zahiri görünüşü son dərəcə iyrəncdir. «Necə də eybəcərdir: çənəsi – bel kimi, burnu – bıçaq

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 30.

dəstəyi, üzünün dərisi elə parıldayır, elə bil qaynar sudan çıxıb!»,¹ - deyə muzdur arvadı Qumru ürəyində fikirləşir.

I fəslin ikinci yarım fəslə «Mir Cəlalın **«Bir gəncin manifesti» romanında rus ədəbiyyatı»** adlanır. Mir Cəlalın ikinci və daha çox məşhur olan «Bir gəncin manifesti» romanı onun nəsrinin rus ədəbiyyatı ilə əlaqəsinə daha parlaq nümunədir. Əsərin baş qəhrəmanı kəndli Bayramdır. Bayram aşağı təbəqənin nümayəndəsi olsa da, müəllif onu mərd vətəndaş və Azərbaycan xalqının ideallarına sadıq bir obraz kimi qələmə alır. Mərdan isə yeni dünyanın qızgın tərəfdarıdır. Düzdür, Mərdan ilk vaxtlar sözügedən yeniliyin cizgilərini o qədər aydın dərk etməsə də, Azərbaycanda təşəkkül tapmaqda olan bu həyata rəğbət bəsləyir və Mir Cəlalın fikrincə, xalqın harınlamış bəylərdən və xanlardan, kəndxudaların və yüzbaşılardan istibdadından xilas olması prosesinə yaxından köməklik göstərir. Müəllif Mərdanın portretini onun ehtiras və həyəcanlarının birbaşa təsviri yolu ilə deyil, əsasən, konkret əməlləri, hərəkətləri, həmçinin müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanlara münasibəti vasitəsilə yaradır. Mir Cəlal öz gözlərilə gördüklərini səmimi və həqiqi şəkildə təsvir edir. O, yaşayıb-yaratdığı boğucu atmosferin və buradakı real hadisələrin təsvirinə nə bər-bəzək vurur, nə də illüziyalara qapılır.

Mir Cəlal gənc insanın qəlbindəki təlatümləri, gücsüzlük, əlacsızlıq və tənhalıq hisslərinə keçidləri, Azərbaycan xalqı üçün daha gözəl gələcək arzularını incəliklərinə qədər aydın təsvir edir. Fikrimizcə, XX əsr rus ədəbiyyatı ilə maraq doğuran paralelləri də elə məhz əhval-ruhiyyənin belə gözlənilməz keçidlərində tapmaq olar. Əlamətdar haldır ki, bu istiqamətdə axtarışlar Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti» romanının mərkəzi qəhrəmanının xarakterinin rəngarəng çalarlarını üzə çıxarsa da, heç də şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərini kölgədə qoymur. Milli ədəbiyyatda və mədəniyyətdə də mübariz insanın – yenilikçinin, islahatçının, inqilabçının xarakteroloji cizgiləri göz önündə idi.

«Bir gəncin manifesti» romanının əsas obrazı – Mərdan surəti şəxsi keyfiyyətlərinə görə N.Ostrovskinin qəhrəmanı Pavel Korçağını xatırladır. Və müqayisə aparmaqla bunu müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyil. Məsələn, elə ilk səhnədə Mərdanın kəndxuda Hacı İbrahimxəlillə əlbəyaxa olması təqdim olunur. Çox maraqlıdır, Pavel Korçağının əmək həyatı da adi küçə savaşımdan başlamış, o, «depo rəisi Suxarkonun oğlunun yumşaq kürən sifətinə yumruq vurmudu».² Hər ikisi – Mərdan da, Pavel də bu

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 32.

² Островский Н.А. Как закалялась сталь. Роман. Москва: Просвещение, 1982, с. 29.

zərbələrə hakim və qayğısız obıvatellər dünyasına olan bütün nifrətlərini sərf etmişdilər.

Bəs, ilk növbədə, inadkarlığı və təkrarsız davranışları ilə fərqlənən insanların taleləri arasında belə assosiasiyalar necə mümkün olur? Bunun, ən azı, iki əsaslı səbəbi var. Birincisi, təkamüllərini bizə Mir Cəlalın təqdim etdiyi sadə insanların əxlaq kodeksində deyilir: «Şərdən uzaq olmaqla sən sanki gizli şəkildə onun varlığını dəstəkləməkdə davam edirsən». Deməli, xeyir iş görmək üçün şəri məhv etmək gərəkdir. Mərdanın etik mövqeyi də belədir. O, şərdə iştirakdan kənarlaşmağı deyil, onu məhv etməyi özünə borc bilir. Bu məqamda N.Ostrovski, A.Fadeyev və digər görkəmli proletar yazıçıların simasında rus ədəbiyyatı qəhrəmanlarının baxışları Mir Cəlalın əqidəsi ilə üst-üstə düşür. İkincisi, şəxsiyyətin psixologiyası ilə bağlı qaldırılan məsələdə tarixi dönüş anlarında və insanın özü üçün böhranlı anlarda onun yanında durumu izah edən, dəstəkləyə və yönəldən bilən birinin olması son dərəcə önəmlidir. Adları çəkilən romanlarda hamılar məhz belə insanlara çevrilirlər. Əsərlərin mərkəzi qəhrəmanları – Mərdan və Pavel məhz onların ilkin təsiri altında mənəvi və fiziki baxımdan inkişaf edirlər. O da aydındır ki, yaşca böyük müəllimlərinin fəaliyyəti azərbaycanlı qəhrəmana xəyali arzularını konkret ideala çevirməkdə yardımçı olur. Onun üçün belə örnəklərdən biri qorxu nə olduğunu bilməyən Yakub obrazıdır: «...başdan ayağa silahlı gedir və ucadan qisasa çağırır».¹

Gerçəkliyə çevrilən rəmz ««Bir gəncin manifesti»ndə əsas qəhrəmanın şəxsiyyətinin təşəkkülündə növbəti mühüm mərhələyə çevrilir. Həm də bizə elə gəlir ki, qəhrəmanın ilk addımlarında əlçatmaz ideal şəklində olan bu rəmzi Mir Cəlal realizmlə qarşılaşdırır, son dərəcə dürüst tarixi gerçəkliklə üzvi şəkildə qovuşdurur. Bununla da, romanın ana xətti hər bir elementi (obraz, epizod və ya motiv) rəmzi əhəmiyyət kəsb edən ibrətamiz hekayətə çevrilir. Hadisələrin ucqar kənddən Bakıdakı inqilabi gerçəkliyin üzərinə köçürülməsi də oxuculara yalnız belə yenilənmiş şəkildə nümayiş etdirilir. Lakin bu da qeyri-standart yolla həyata keçirilir. N.A.Ostrovskinin romanında isə rəmzilik yoxdur. Orada hər şey son dərəcə sadədir, çünki baş qəhrəmanın ideali əvvəldən dərk olunandır və yalnız kamilləşməyə məruz qalır. «Bir gəncin manifesti»ndə isə başqa cürdür. Burada ilk fəsillərdə ənənəvi-təsviri təhkiyədə rəmzi-metəforik mühit az nəzərə çarpsa da, sonradan Mərdanın taleyində idealla gerçəklik bir-birilə o qədər bədii inandırıcılıqla çulğalaşır ki, onun təxəyyülündə konkretlik tamamilə yox olur və rəmzlərə çevrilir.

¹ Мир Джалал. Манифест молодого человека. Рассказы. Баку: Чашыюглу, 2009, с. 157.

Başladığı işin haqq işi olduğuna inamını kəndli Mərdanın şəxsiyyətinin təşəkkülünün yeni mərhələsi saymaq lazımdır. Rus ədəbiyyatında XX əsrin 30-cu illərinə qədər yaranan realist əsərlərin əksəriyyətinin qəhrəmanları kimi, o da bəylərin, xanların və kəndxudaların təqibindən qaçır, vərəqələr və proklamasiyalar yayır (M.Qorkinin «Anna» romanının baş qəhrəmanı kimi), Bakıdakı gizli təşkilatda işləyir (Pavel Korçağın kimi) və i.a.

Hər iki romanın təkcə girişi deyil, orta və final hissələri də mövzu və kompozisiya baxımından səsləşir. Söhbət əsərin arxitekonikasından gedirsə, diqqətimizi belə bir fakt cəlb etdi ki, «Bir gəncin manifesti» romanının sonuna yaxın çar zindanından azadlığa çıxan, zəifləmiş Mərdan birmənalı şəkildə yaşamaq, işləmək və mübarizə aparmaq istəyindədir. Yazıçı sevimli qəhrəmanının ölmək istəmədiyini, buna heç haqqı da olmadığını xüsusi vurğulayır. Ağır xəstə yatan Pavel Korçağın də özünə xitab edir, rəşadətli olmağa, həyat dözülməz dərəcədə ağır olsa belə, yaşamağa, səmərəli ömür sürməyə qərar verir. Nəhayət, sonda hər iki qəhrəman – Mərdan da, Pavel də yenə də mübarizlər sırasındadır. Fərq isə yalnız ondadır ki, biri əldə silah xanlara, bəylərə qarşı, yetimlərin və xalqın səadəti uğrunda vuruşur, digəri isə, tamamilə kor olaraq, qələmi ilə mübarizə aparır.

«Mir Cəlalın «Yolumuz hayandır» romanında və hekayələrində rus ədəbiyyatı məsələləri» adlanan II fəsil iki yarım fəsilə bölünür.

Birinci yarım fəsil **«Mir Cəlalın «Yolumuz hayandır» romanında rus ədəbiyyatı məsələləri»** adlanır. Bildiyimiz kimi, «Yolumuz hayandır» romanı böyük şair Mrzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Romanda Mir Cəlal şairin öz xalqının azadlığı uğrunda çətin mübarizəsini təsvir etmişdir. Sabir mürəkkəb və ağır bir həyat yolu keçmişdir. Onun poeziyasının əsas silahı satıra, xarakterinin ayrılmaz tərkib hissəsi isə gerçəkliyin bəzi fakt və hadisələrinə ironik münasibət olsa da, Mir Cəlal oxuculara belə bir fikir aşılamağa çalışır ki, şairin vaxtsız və faciəli ölümü qaçılmaz idi. Romanın süjetinin rus ədəbiyyatı ilə əlaqəsi təhkiyənin elə ilk sətiirlərindən meydana çıxır. Bunu hətta romanın epigrafindan da görmək olar. Kitabın frontispisində N.A.Nekrasovun məşhur kəlamı verilir: «Yazıçı qardaşlar!// Taleyimizdə bir məşumluq var».¹

Qeyd edək ki, romanda Sabir yaradıcılığının rus ədəbiyyatı ilə əlaqəsi mövzusu heç də əvvəldən axıra qədər davamlı deyil. Məsələ ondadır ki,

¹ Мир Джалал. Куда ведут дороги. Повесть. Путевые заметки. Литературоведение. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 14.

şairin həyatı daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Bu səbəbdən, bizi maraqlandıran mətn yalnız bəzi hissələrdə üstünlük təşkil edir. M.Ə.Sabirin ən yaxın məsləkdaşları arasında öz şeirləri və rus ədəbiyyatından gözəl tərcümələri ilə tanınan Abbas Səhhət də var idi və onunla söhbətlər, istər-istəməz, klassik rus ədəbiyyatının Azərbaycan poeziyası və nəsrindəki rolu barədə olurdu. Baş qəhrəmanın istedadına və ruhuna uyğun olan, rus dilini mükəmməl bilməklə rus şair və yazıçıların əsərlərini orijinalda oxuyan söz sənətkarı ilə təmasda olmaq xüsusilə xoş idi. Mir Cəlal M.Ə.Sabirin ən çox sevdiyi müəlliflərdən biri olan A.S.Puşkinin şeirlərini dəfələrlə xatırladığını vurğulayır.

«Yolumuz hayandır» romanında M.Ə.Sabir və A.Səhhət milli mətbuat orqanının ideya istiqaməti barədə söhbət edirlər. Əvəzsiz redaktoru N.A.Nekrasov olan «Sovremennik» və «Oteçestvenniye zapiski» jurnallarına bələd olan bu iki ziyalı respublikamızda qabaqcıl baxışları müdafiə edirdilər. Belə ki, «Mola Nəsrəddin»in səhifələrində yerləşdirilən kiçik bədii əsərlərdəki problemlər və süjetlər A.N.Nekrasovun fikirləri ilə yaxından səsleşirdi.

İstədik ki, «Yolumuz hayandır» romanı əsasında müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasına yol tapmağa cəhd göstərək. Təəssüf ki, Mir Cəlal M.Ə.Sabirin N.A.Nekrasovun konkret hansı şeirlərini bilməsi barədə heç bir məlumat vermir. Lakin onun haqqında aydın mühakimə yürüdən qəhrəman - Sabir, yəqin ki, rus şairinin əsas satirik priyomlarından xəbərdar idi. Məsələn, Sabir həmişə özünü yüksək mənəviyyət və əxlaq sahibi sayan, ədalətli hökmlər çıxaran bir hakimi həqiqəti yalan adlandırmaqda, qardaşlarını rüşvət müqabilində satmaqda və s. ittiham edir.¹ Romanda dövlət məmurunun insanlarla düzgün rəftar etməsinə inam motivi formalşdırılsa da, bütün hallarda həmişə ikili həyat sürdüyü də göstərilir. Əslində isə o, dəfələrlə günahsız insanları amansızcasına mühakimə etmiş və zindana salmışdı. Əzab çəkənlər, əsasən, yoxsul təbəqədən olanlar idi. Bu cür hakimlər real günahkarla haqsız məhkum olunana fərq qoymağı bacarmır. Təki yeni mənəşə və mükafatlar qazansın. Təsədüfi deyil ki, romanın bu fəslinin əvvəlində M.Ə.Sabir dövründə yaradıcılığına Azərbaycanda kifayət qədər ehtiyac və istinad olan və əsərləri Azərbaycan dilinə intensiv şəkildə tərcümə edilən İ.A.Krılovun məşhur «Qurd və quzu» təmsilindən epiqraf verilir.

¹ Мир Джалал. Куда ведут дороги. Повесть. Путевые заметки. Литературоведение. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 179-180.

Əsərdəki bir əlamətdar cəhət də odur ki, «Yolumuz hayanadır» romanında rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında söhbətlər, bir qayda olaraq, yalnız bir söz ustasının yaradıcılığı, dünyagörüşü və ya siyasi mövqeyinin müzakirəsi ilə məhdudlaşmır. M.Qorkinin əsərləri haqqında söhbət zamanı M.Ə.Sabir gözlənilmədən A.Səhhətin diqqətini Azərbaycanda N.V.Qoqolun yaradıcılığının yayılmasına yönəldir. Məlum olur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin «Müfəttiş» və «Ölü canlar»ın müəllifi haqqında son məqalələrindən biri onun çox xoşuna gəlirmiş. Başqa bir məqamda Sabir yazıçının vətəndaş mövqeyi məsələsindən nəşriyyat fəaliyyəti məsələsinə keçir. Onun fikrincə, təkcə Azərbaycan deyil, rus ədəbiyyatı klassiklərinin, ilk növbədə, L.N.Tolstoyun əsərlərini də oxumaq lazımdır.

Mir Cəlalın «Yolumuz hayanadır» romanında rus ədəbiyyatı ilə üçqat əlaqə öz əksini tapmışdır: Sabirin rus şair və yazıçılarına birbaşa və bilavasitə marağı; müəllifin Azərbaycan şairinin rəyi ilə üst-üstə düşən mövqeyi; və romanın baş qəhrəmanının digər obrazlarla müxtəlif baxışlara münasibəti.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **«Mir Cəlalın hekayələrində rus ədəbiyyatı məsələləri»** adlanır. «Kiçik janrın böyük ustası» kimi məşhur olan Mir Cəlal çoxsaylı hekayələri ilə də tanınmışdır. Bu hekayələr arasında Azərbaycan yazıçısının rus ədəblərinin toxunduğu problemlərə birbaşa və dolayısı münasibətini əks etdirən hekayələr də az deyil. Yazıçının «Bala qədər» (1942) hekayəsindəki belə səsləşmələr professor A.C.Hacıyevin «Rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı Mir Cəlalın qavrayışında»¹ məqaləsində ətraflı şəkildə üzə çıxarılmışdır. A.Hacıyev öz məqaləsində bu hekayəni L.N.Tolstoyun «Baldan sonra» hekayəsi ilə müqayisə edərək hər iki əsərin leytmotivini alman-faşist işğalçıları üzərində qələbəyə sidq ürəklə inanan sovet insanların müharibə dönmündəki əhval-ruhiyyəsi ilə əlaqələndirir.

Bununla yanaşı, biz də araşdırmalarımız zamanı Mir Cəlalın rus ədəbiyyatının tarixi inkişaf prosesini necə mənimsədiyini müəyyənləşdirməyə imkan verən daha iki hekayəsi – «Bir xəstəliyin tarixçəsi» və «Səadət xanım» əsərləri üzərində də təhlillər aparmışq.

Birinci hekayədə diqqəti A.P.Çexovun əsərindən götürülmüş bu dünyada təbiətən tənha, adamayovuşmaz, tısağa kimi qınına girib gizlənən

¹ Гаджиев А. Дж. Русская и западноевропейская литература в творчестве Мир Джаляла // Агиль Гаджиев. Страницы азербайджанской литературы. Баку: АГПУ, 2010, с. 114-115.

insanların çox olması haqqında epigraf cəlb edir¹ və Mir Cəlal hekayəni bütövlüklə bu reminissensiya üzərində qurur. Epigrafdan göründüyü kimi, yazığımız A.P.Çexovun ideya baxımından eyni tipli olan «Qılaflı adam» hekayəsini nəzərdə tutur. «Bir xəstəliyin tarixçəsi»ndəki Mirzə Əsgərin prototipi XIX əsr klassik rus ədəbiyyatında daim rəmzi qılaflı gizlənən yunan dili müəllimi Belikovdur. Fikrimizcə, analogiya elə ilk sətirərdən üzə çıxır. İnsanın öz mikrodünyasına qapılması, ilk növbədə, ruhun patalogiyasından xəbər verir. Mir Cəlal bunu açıq-aşkar «xəstəlik» adlandırır. A.P.Çexovun məşhur hekayəsində bu sözə ona görə birçə dəfə də rast gəlinmir ki, orada psixi sapınma daxili mənada gizlənmişdir. Mir Cəlalda isə hər şey son dərəcə konkretir və öz adı ilə çağırılır. Əsas anlam durumu ifadə edir.

Tematik əlaqələnmələr özünü portret xarakteristikası səviyyəsində büruzə verir. Tutuşdurulan hekayələrin həcmələrinin kiçik olmasına və vahid bir fikir ətrafında birləşmələrinə baxmayaraq, onlar o qədər rəngarəngdir ki, ayrı-ayrı süjet-kompozisiya elementlərinə parçalanmaları daha məqsədəuyğundur. Şübhəsiz, portret xarakteristikası davranış tərzində də öz əksini tapır. Bu, özünəməxsus geyim stilində xüsusilə aydın görünür. Belikovun ən yaxşı havada da qaloşda və pambıqdan hazırlanmış isti paltoda gəzməsi, qara əynək taxması, qulaqlarına pambıq tıxaması və s. davranışları ilə fərqlənir.² Öz növbəsində, Mirzə Əsgər ən yaxşı havada da yalnız son dərəcə zəruri hallarda evdən çıxır, küçədə paltosunun və ya pencəyinin boynunu qaldırır, divar dibi ilə gedir³ və s. Daim hər şeydən qorxan, hər an sığortalanan insan həmişə Mir Cəlal qələmində, həqiqətən, «inadla özünə qulaq verən» qroteks bir fiqura çevrilir. Qarşımızda A.Çexovun dahi fikrinin milli ictimai həyata sənətkarlıqla uyğunlaşdırılan yaradıcı transformasiyası durur.

Mir Cəlalın eyni dərəcədə maraqlı olan «Səadət xanım» hekayəsində respublikanın məktəblərindən birinin şagirdlərinə Azərbaycan dilində rus ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı əlamətdar bir məqam var. Əsərin baş qəhrəmanı sırası, ad-sanı olmayan, lakin öz işinə bütün varlığı ilə sədiq olan Yolçudur. O, uşaqları sevir və şagirdləri də eynilə ona qarşılıqlı rəğbət bəsləyirlər. Hər dərəcə xüsusi diqqət və səliqə ilə hazırlaşdığından, arzusunda olduğu məqsədə çatmaq onun üçün, kiçik də olsa, bir hadisəyə

¹ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 352.

² Чехов А.П. Человек в футляре - в кн.: А.П. Чехов. Собрание сочинений и писем: В 30-ти тт., т. 10. Москва: Наука, 1986, с.43.

³ Мир Джалал. Воскресший человек. Рассказы. Баку: Чашыоглу, 2009, с. 354.

çevrilir. Yolçu Azərbaycanın görkəmli şair, yazıçı və ya maarifçi ictimai xadimlərini dahi rus şəxsiyyətləri ilə müqayisə edir.

Mir Cəlal yaradıcılığında rus ədəbiyyatının tarixi məsələləri yalnız süjet və ya ayrı-ayrı motivlər üzrə analogiya ilə üzə çıxır. Belə ki, «Dissertasiya» hekayəsində həkim xəstədən əl çəkmir. Yazıçı həkimin təskinlik verməsindən bezdiyini aydın şəkildə başa salır. Bu hekayədə hadisələrin ardıcıl şərhı və yekun qənaətlər İ.A.Krılovun məşhur «Demyanın şorbası» təmsilinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri ilə səsləşir.

Bu sırada V.Katayevin «Polkun oğlu» povesti ilə fonetik baxımdan səsləşən «Portun oğlu» hekayəsi də var. Lakin mətni daha dərinədən mənimsədikcə, ümumi intriqa da daha çox üzə çıxır. Hekayə 1966-cı ildə yazılsa da, müharibədən sonrakı illəri əks etdirir. Məlumdur ki, 1950-ci illərdə SSRİ-də çoxlu uşaq sahipsiz qalmışdı. Yetimxanalar uşaqlarla dolu idi. Lakin oradakı bəzi uşaqları gözlənilmədiyi halda fəhlələr himayəsinə götürə bilərdi. V.Katayevin əsərində bunu hərbcilər, Mir Cəlalin hekayəsində isə port işçiləri edir. Beləliklə, süjetin nisbi ortaqlığı çox sadə izah edilir.

Rus ədəbi prosesinə müraciət Mir Cəlalin bədii əsərlərinə xüsusi kolorit bəxş etmişdir. Çünki yazıçı uzun müddət vahid dövlətin tərkibində yaşayan rus və Azərbaycan xalqlarının dəyərlərinə bələddir və bu mənada, XIX-XX əsrlərdən bəhs edən əsərlər yaradarkən onları bir-birindən ayrı nəzərdən keçirmək olmaz.

«Rus ədəbiyyatı Mir Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq məqalələrində» adlanan III fəsildə Mir Cəlalin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərinə aid olan və rus ədəbiyyatının beş görkəmli nümayəndəsinin – A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, A.P.Çexov, L.N.Tolstoy, A.M.Qorkinin bədii irsinə həsr edilmiş silsilə məqalələr təhlil edilir. Bu özünəməxsus silsilə yeddi məqaləni əhatə edir ki, onlardan ikisi fəslin birinci, qalan beşi isə ikinci yarım fəslində nəzərdən nəzərdən keçirilmişdir.

Birinci yarım fəsil **«XIX əsrin birinci yarısı rus klassikləri Mir Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq məqalələrində»** adlanır.

«Azərbaycan yazıçıları A.S.Puşkin haqqında» məqaləsi Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin yaradıcılığına müraciətlə başlayır. Mir Cəlal M.F.Axundzadənin A.S.Puşkinin ölümünə dərhal münasibət bildirməsinin gizli mənasını rus və Azərbaycan xalqlarının çoxəsrlik tarixi dostluğunun estafeti kimi nəzərdən keçirir. Müəllif M.F.Axundzadənin poemasının həm məzmun, həm də forma baxımından bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və önəmli bir hadisə olması

qənaətinə gəlir.¹ Mir Cəlal M.F.Axundzadə ilə A.S.Puşkinin tarixilik prinsipinə müvafiq olaraq, tamamilə inandırıcı görünən əlaqələrindən sonra dramaturqun ideya davamçıları – Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Tağı Sıdqi, Abbas Səhhət, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun və başqaları haqqında bəhs edir. Məqalə müəllifinin fikrincə, adları çəkilən şairlər və ictimai xadimlər A.S.Puşkinin realist ədəbiyyat tarixindəki rolunu aydın dərk edirdilər.

Görkəmli şair və pedaqoq M.Sidqinin 1899-cu ildə A.S.Puşkinin yubileyində etdiyi parlaq informativ məruzəyə ayrıca yer verilir. Mir Cəlal M.Sidqinin Azərbaycan ziyalılarının Puşkinə dərin ehtiramını, minnətdarlığını və səmimi məhəbbətini əks etdirən məruzəsi bütün rus ədəbiyyatının təntənəsinə çevrildi.

Məlumdur ki, klassik rus ədəbiyyatı incilərinin ana dilimizə tərcüməsi işində Abbas Səhhət böyük töhfələr vermişdir. Mir Cəlal düzgün olaraq qeyd edir ki, A.Səhhətin tərcüməçiliklə məşğul olmasının əsas məqsədi milli poeziyanı köhnə ənənələrdən xilas etmək idi.

Bəlkə də, belə bir təsəvvür yaranar ki, Azərbaycan şair və tərcüməçilərinin dili ilə Mir Cəlal Şərq şeiri janrlarının əleyhinə çıxırdı. Təbii ki, bu cür yanaşmaq tamamilə yanlışdır. Əslində, bədii əsərləri və elmi məqalələrində Mir Cəlal, rus ədəbiyyatı məsələləri ilə yanaşı, klassik söz ustaları Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzulinin sənətkarlığına da müraciət edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında satirik üslubun görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cəlil Məmmədquluzadə «yeni poeziya» çağırışını dəstəkləyərək, nəsr və jurnalistikada demokratik idealları, əsasən, A.S.Puşkinə və bütövlükdə rus klassiklərinə istinad etməklə daha əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirdi. Bədii tərcümənin nəzəri və praktik problemlərindən danışan Mir Cəlal ardınca iki əsrin qovuşuğunda yaşayıb-yaratmış Cəlil Məmmədquluzadənin publisistikasına üzvi keçid alır. Göstərir ki, əslində satirik yazıçı rus dili və ədəbiyyatının təbliğinə siyasi prizmadan yanaşır: yəni ozamankı feodal-patriarxal quruluş və düşüncə ilə mübarizə aparmaq üçün bundan bir silah kimi istifadə edir.

Mir Cəlal rus ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına heç də az təsiri olmayan digər bir aspektinə də diqqət yetirmişdir. O göstərir ki, Azərbaycan ədəblərinin «təsəvvüf» və ya «təəşşüq» tərəfdarı olan müəyyən hissəsi, ciddi kanonik formalarla əlaqədar, əsərlərinə müvafiq məzmun

¹ Мир Джалал. Азербайджанские писатели о А.С. Пушкине // А.С.Пушкин и азербайджанская литература. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, с. 16.

verir, bununla bağlı lazımı ifadələr axtarırdılar. Lakin əksər hallarda klassik üslub formalarından: mürəkkəb konstruksiyalardan, pafoslu ibarələrdən istifadə bəzi Azərbaycan şairləri üçün dil normasına çevrilmişdi. Mir Cəlal birmənalı şəkildə göstərir ki, ancaq A.S.Puşkin dünya ədəbiyyatı tarixində məhz xəlqi – hamı üçün əlçatan və sırası oxucuların anladığı üslubun nümayəndəsi kimi tanınır.

Məqalənin yekun hissəsi Səməd Vurğunun rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindəki roluna həsr edilmişdir. “Rusiya şeirinin şah əsərini çevirdim Vaqifin şirin dilinə” deyən S.Vurğunun «Yevgeni Onegin» əsərinin tərcüməsi barəsində danışılır. Mir Cəlalın fikrincə, tərcüməçi sözlə təsvirin çoxsaylı özəlliklərini, romanın ölçüsünü və strofikasını tam saxlamağa nail olmuşdur.

Üç ildən sonra Mir Cəlalın «Böyük realist» məqaləsi işıq üzü gördü. «Müfəttiş» və «Ölü canlar»ın müəllifi üçün incəsənətdə romantik və realist cərəyanların qovuşması heyvətli şəkildə doğma olsa da, onun yaradıcılığında son dərəcə dəqiqlik, gerçəkliyə münasibət, məlumatların mütləq doğruluğu və səhəhliyi həmişə üstün olmuşdur. Lakin faktiki materiala da bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, çünki təsadüfi və o qədər də önəmli olmayanları fərqləndirmək bacarığı, həqiqətən, N.V.Qoqola xas olan keyfiyyətdir.

1952-ci ildə yazılmış bu məqalə, artıq SSRİ-də xalq təsərrüfatının bərpasının başa çatması və ölkənin bütövlükdə dinc həyata keçməsi ilə daha çox bağlıdır. Əslində, məqalənin dəqiq məqsədi var: birincisi, N.V.Qoqol yaradıcılığında realist meyarların, əsasən, xalqın mənafeyinin müdafiəsinin təsdiqi ilə bağlı olan filoloji aspekt; ikincisi, N.V.Qoqolun əsərlərində mənfi tiplərin beynəlxalq siyasətlə qarşılaşdırılması və bütövlükdə dövlətin nüfuzunun yüksəldilməsi.

Mir Cəlal rus klassikinin sənətkarlığından - personajların xarakterini ən xırda ştrixlə təsvir etmək bacarığından danışır. Məsələn, tənqidçi Qoqolun komediya qəhrəmanlarından birinin «Nə cürətlə? Kimlə danışdığınızı anlayırsınız mı?», - deyə bağırıldığını xatırladır və dərhal müasir əhəmiyyətli nəticə çıxarır: «Bu ifadələr pul və vəzifə sayəsində sosial mərtəbədə özündən aşağıda duran insanlarla təkəbbürlü davranmağa işarədir».¹

Məqalənin digər mehvərini yuxarıda qeyd etdiyimiz ikinci mövzu təşkil edir. Alim «ideoloji düşmənlərimizin fitnələrinin» Qoqolun ölməz

¹ Мир Джалал. Великий реалист // Н.В.Гоголь и азербайджанская литература. Баку: АН Азерб. ССР, 1952, с. 120.

personajları ilə nə dərəcədə qarşılaşdırıla biləcəyini göstərir. Lakin hansı siyasi əqidəyə mənsub olmasına baxmayaraq, Mir Cəlal rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı kimi, ədəbi mövzudan yan keçə bilmir. Bu mövzu həmişə sıx əlaqədə olan məsələlərin ümumi tabeliyində olacaqdır. Mir Cəlalin fikrincə, tarixi hadisələrin axarı elə ədəbiyyatın öz addımları, onun hərəkətverici qüvvəsidir. Bu səbəbdən, müəllif məqalədə rus ədəbiyyatının realist Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələlərinə üz tutur. İki əsrin qovşağında Azərbaycanda ictimai-siyasi durumu açıq gözlə qiymətləndirən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev və digər ədiblər N.V.Qoqolun ideyalarını lazımi istiqamətdə inkişaf etdirir, daha dəqiq desək, yerli Çiçikovlar, Plyuşkinlər və Sobakeviçlərin təməlini dağdır, çox sevdikləri və dəyərləndirdikləri rus yazıçısının bədii priyomlarından bir silah kimi yararlanırdılar. Mir Cəlal belə hesab edirdi ki, «Müfəttiş»i oxuyandan sonra M.F.Axundzadənin «Aldanmış kəvakib»indəki şahlar və vəzirlərin despotik idarəetmə sisteminin mahiyyəti daha dərindən dərk edilirsə, Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər»i ilə diqqətlə tanışlıqdan sonra isə hər cür istismarçı, zülmkar və cahil təbəqəyə nifrət daha da artır.

İkinci yarımfasil **«Mir Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq məqalələrində XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin birinci yarısı rus klassikləri»** adlanır.

Mir Cəlalin «Böyük rus yazıçısı» məqaləsində L.N.Tolstoy təliminin güclü və zəif cəhətlərinin ətraflı elmi təhlili verilir. Mir Cəlal XX əsrin ikinci yarısında dahi rus yazıçısının azərbaycanlı oxucuları üçün məqalə yazmağın məsuliyyətini yaxşı dərk edirdi. Müəllifin qarşısındakı əsas vəzifə məqalədə təməli çevrilməli olan ayrı-ayrı dayaq nöqtələrinin yaradılması idi. Mir Cəlal L.N.Tolstoy yaradıcılığının ən əsas mövzusunun müəyyənləşdirə bilmişdi – *insan və tale, mənəvi sima və psixoloji aləm*. Elə bu fikirlər məqalənin ana xətti kimi özünü göstərir. Məlumdur ki, F.M.Dostoyevski dahi psixoloq, L.N.Tolstoyu isə filosof sayılırdı. Lakin Mir Cəlal Lev Tolstoyu oxuculara müdrik filosof və incə psixoloq xarakterlərini özündə birləşdirən şəxs kimi təqdim edir. Məqalənin əsaslandığı ikinci fikir L.N.Tolstoy irsini müstəsna olaraq inqilabi cəhətdən nəzərdən keçirən müasirləri - N.Q.Çernişevski və M.Qorkinin münasibətləridir.

Mir Cəlal həm L.N.Tolstoy yaradıcılığına, həm də onun realist Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinə dair qiymətli məlumatlar toplamışdı. O, məqalədə L.Tolstoyun müasirləri olmuş klassiklərin – N.Q.Çernişevski, M.Qorki, C.Məmmədquluzadənin xatirələri ilə məhdudlaşmır, həm də onların əsərlərinə müqayisəli şəkildə münasibətini ifadə edir.

Mir Cəlalın «Böyük söz ustası» məqaləsi də L.N.Tolstoy yaradıcılığına həsr olunmasına baxmayaraq, bir qədər başqa səpkidə yazılmışdır: belə ki, araşdırmanın əsasında dahi rus ədibinin əsərlərinə tənqidi baxış dayanır. Məqalədə Mir Cəlal ədəbiyyatın əsas predmetinin həmişə tarixi yaradan və onun hərəkətverici qüvvəsi olan xalq, sırayı zəhmətkeşlər olduğunu vurğulayır. Bu fikrin təkrarsız bədii obrazlarda birbaşa və bilavasitə necə təcəssüm olunduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün müəllif «Hərb və sülh», «Anna Karenina» və «Dirilmə» romanlarının əsas motivləri və obrazlarını ətraflı təhlil edir. Mir Cəlal oxucuya Tolstoyun realizmi ilə demokratizminin ayrılmaz olması fikrini təlqin etməyə çalışır. Məqalənin yekun kompozisiya hissəsi Tolstoy yaradıcılığının Azərbaycanda təbliğinə həsr olunub. XX əsrin ilk illərindən etibarən L.N.Tolstoy məktəb proqramları və tədris vəsaitlərində aparıcı yerlərdən birini tutmağa başlanıb. Mir Cəlal qeyd edirdi ki, gənc nəsə rus yazıçısının təkcə povest və hekayələrinin təhlili deyil, eyni zamanda «böyük sənətkarın» bütövlükdə pedaqoji görüşləri, didaktik fikirləri də aşılmalıdır.

Mir Cəlalın A.P.Çexovun yaradıcılığına həsr olunmuş «İnsanın böyük dostu» məqaləsi alimin maraq dairəsinin əhatəliliyini, onun bir-birinə bu qədər bənzəməyən yazıçıların psixoloji aləmlərinə dərinlən vəqif olmasını göstərir. Məqalədə yazıçının nəzəri müddəalarının didaktik yönümü qeyd edilir. Mir Cəlalın fikrincə, A.P.Çexov L.N.Tolstoydan tamamilə fərqli üslubda yazsa da, bədii təsiri yenə də qüvvətli olaraq qalmışdı və linqvistik kontinuumda dərin qənaətə baxmayaraq, rus yazıçısının fikri oxucunun düşüncəsinə aydın şəkildə təsir edirdi.

Mir Cəlal qeyd edirdi ki, «A.P.Çexovun əsərlərinin əsas mövzularından biri köhnə cəmiyyətdə «kiçik» - sadə insanların həyatı və acı taleyidir...Lakin buna baxmayaraq, çox parlaq və ustalıqla fərdiləşdirildiklərinə görə A.P.Çexovun heç bir personajı digərinə bənzəmir».¹ Mir Cəlal oxucunu A.P.Çexovun bənzərsiz üslub tərzini və mövzu rəngarəngliyinə inandıraraq orijinal bir ideya irəli sürür. Bu ideyaya görə, mahir söz ustası belə bir yanaşmanı yalnız müvafiq bir janrdan seçə bilərdi. Bütövlükdə, ədəbiyyatşünas alim A.P.Çexovun bir çox hekayə və povestlərindəki tragizmin son dərəcə lakonik, sanki protokolvari təhkiyə tərzini ilə diqqətə çatdırıldığını düzgün qavraya bilmişdi. Məqalənin yekun hissəsi realist Azərbaycan ədəbiyyatında «qısa hekayə» janrının inkişafına rus mədəniyyətinin birbaşa və bilavasitə təsiri məsələlərinə həsr

¹ Мир Джалал. Большой друг человека (Чехов) // Литературный Азербайджан, 1960, № 1, с. 13.

olunmuşdur. Belə ki, Mir Cəlal Firudin bəy Köçərliyə istinadən, «A.P.Çexovla Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılıqlarının səsleşdiyini» bildirir.

«Rus ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafı» məqaləsi əvvəlki bütün beş məqalədən köklü surətdə fərqlənir. Əsas ideya – rus ədəbiyyatının realist Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələsi bütün hallarda fraqmentar şəkildə yer alsın və konkret rus şairi və ya yazıçısının yaradıcılığının araşdırılması ilə əlaqədar bilavasitə əks etdirilsə də, yalnız burada müstəsna olaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə çıxış edir. Birincisi, bu tədqiqatda bir neçə söz sənətkarının dünyagörüşü sinxron şəkildə əksini tapır. İkincisi, realist ədəbiyyatın təməl metod qismində keçdiyi yol qısaca, lakin çox məzmunlu şəkildə izlənilir. Üçüncüsü, burada daha erkən araşdırmaların ayrı-ayrı bölmələri, hətta Mir Cəlalin bədii əsərlərində parlaq işıqlandırılmış bəzi epizodlar, bir hissəsi tezis şəklində, digəri isə daha genişləndirilmiş məzmunlu qənaətlərdə təmərküzləşmişdir. Dördüncüsü, bu araşdırmada ortaya qoyulan cəsarətli fərziyyələr Azərbaycan demokratik realist ədəbiyyatının gələcək inkişafının perspektivləri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Nəhayət, beşincisi, bu məqaləni Mir Cəlal artıq yaşlı olduğu dövrdə yazdıandan, o, bizi maraqlandıran mövzuda müəllifin uzun illər boyu düşüncələrinin yekunu qismində çıxış edir.

N.V.Qoqolun yaradıcılığına həsr olunmuş «Böyük realist» məqaləsində diqqəti, ilk növbədə, böyük rus yazıçısının yaradıcılığındakı «natural məktəbin» göstərişlərindən keçən və qabaqcıl realist Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına aparan əlaqələndirici xətt cəlb edir. Fikrimizcə, bu əlaqə son dərəcə dəqiq qavranılmışdır, çünki o, N.V.Qoqolun, demək olar ki, mütləq riayət etdiyi proqramdır. Mir Cəlal onu da müəyyənləşdirmişdir ki, bununla klassik ədəbiyyatda qondarma süjetli, xəyali hiss və ehtiraslar aləmi olan povestlərdən dünyəvi hisslər istiqamətində kəskin dönüş baş vermişdir.

«Rus ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafı» məqaləsində Mir Cəlal L.N.Tolstoyun son dərəcə mürəkkəb sintaksisini təhlil edir. Tənqidçi belə qənaətə gəlir ki, L.Tolstoyun aparıcı ideyalarının inqilabi təyinatı ilə bağlı Azərbaycanın ədəbi dairələrindəki fikir ayrılığı o dərəcədə güclü idi ki, XIX əsrdə «Sovremennik»dəki məşhur ixtilafdan heç də geri qalmırdı. Son nəticədə, Azərbaycanın publisistikası «Füyuzat» və «Molla Nəsrəddin» üslubu ilə sağ və sol qanadlara parçalandı. Tənqidçinin sözlərinə görə, «Füyuzat» jurnalı «burjua ziyalı Oli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu altında Şərq həyat tərzini, şəriət qanunlarındakı təmərküzləşmiş İslam əhkamlarını söylə müdafiə edir, ədəbiyyata və

incəsənətə son dərəcə irticaçı baxışları əldə rəhbər tuturdu».¹ Tənqidi fikrin əks cinahında isə sağçı - realsit baxışlı Azərbaycan ziyalıları - mollaənəsrəddinçilər dayanırdı.

L.N.Tolstoyun son dərəcə mürəkkəb sintaksisinin təhlilindən sonra Mir Cəlal A.P.Çexovun yüngül, şəffaf, son dərəcə anlaşıqlı dilinə müraciət etdi. «Rus ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafı» məqaləsində müəllif qısa və lakonik yazmaq qabiliyyətinin əsl istedad olduğunu və A.P.Çexovun bu qabiliyyətə maksimum şəkildə yiyələndiyini göstərir. Alim hesab edir ki, A.P.Çexovu əksər hallarda təkcə çox gözəl və orijinal olan fabula cəlb etmir. Onun poetik sintaksisi, bir çox povest və hekayələrinin ritmik quruluşu, musiqililiyi və polifonizmi də təkrarsızdır. Tədqiqatçı iddia edir ki, istedadlı realistin əsərlərinin dili, ilk növbədə, sadəliyi, aydınlığı və anlaşıqlı olması ilə fərqlənir.

Mir Cəlalin «Xalqın sevimlisi» adlı son məqaləsi M.Qorkinin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Məqalədə Mir Cəlal oxucuların klassik rus ədəbiyyatı nümunələrindən necə qüvvət, mərdlik və inam əldə etdiyini göstərə bilmişdir. Məsələn, müharibə zamanı Belqoqrad ətrafındakı hərbi əsir düşərgəsində faşistlər əsgərlərə dəhşətli işgəncələr verirdilər. Burada ölümə gedənlər son anda daşların üstündə «İnsan – qürurla səslənir» yazmışdılar.

Məqalənin ikinci hissəsində Mir Cəlalin M.Qorkinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dair münasibəti öz əksini tapmışdır. Tədqiqatlarımızda biz gənc M.Qorkinin vaxtilə L.N.Tolstoy ədəbi məktəbinin yetirməsi olduğunu qeyd etmişik. Mir Cəlal məqalədə artıq XX əsrin birinci rübündə bütün ölkədə tanınan proletar yazıçısının Tolstoyun təcrübəsindən və şəxsi müşahidələrindən istifadə edərək gənclərin əsl rəhbərinə çevrildiyini göstərir. M.Qorkinin şəxsi keyfiyyətləri, gənc sovet ədəbiyyatının təşəkkülündəki rolu və xidmətləri inkar edilmədən, «Hərb və sülh» müəllifinin yanında keçdiyi məktəbin heç də onun üçün hədəf getmədiyini düzgün qeyd olunur.

Nəticədə dissertasiya işindəki araşdırmanın əsas nəticələri verilmişdir.

Dissertasiya mövzusu üzrə onun əsas müddəalarını əhatə edən aşağıdakı məqalələr çap etdirilmişdir:

1. Творчество А.С.Пушкина в восприятии Мир Джалала // Вопросы филологических наук, № 4 (44), Москва, 2010, с. 13-17

¹ Мир Джалал. Русская литература и развитие реализма в азербайджанской литературе // Литературный Азербайджан, 1964, № 3, с. 141.

2. Qılıncların kəsə bilmədiyini söz kəsib... // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 3 (74), Bakı, 2010, s. 173-176
3. Литературное наследие Мир Джалала и его роль в развитии русско-азербайджанских литературных взаимосвязей // Ученые записки, № 3, Баку, 2011, с. 310-315
4. Литературное наследие Мир Джалала и его роль в развитии русско-азербайджанских литературных взаимосвязей / A.Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarırlar, problemlər, perspektivlər» Respublika elmi konfransının materialları (14-15 noyabr 2011-ci il). Bakı: Elm və Təhsil, 2011, s. 336-339
5. Mir Cəlalın ədəbi irsi // Tağıyev oxuları – 2011, Bakı, 2011, s. 314-319
6. Проблемно-тематические ассоциации с русской историей и литературой в романе Мир Джалала Пашаева «Воскресший человек» // Ученые записки, № 4, Баку, 2011, с. 228-237
7. Mir Cəlal Paşayevin Azərbaycan və rus ədəbiyyatında elmi tənqidi fəaliyyəti // Filologiya məsələləri, № 1, Bakı: Elm və Təhsil, 2012, s. 461-468
8. Sənətkar və ədəbi irs / «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012-ci il). Bakı, 2013, s. 341-343
9. Творчество А.С.Пушкина в просветительской деятельности Мир Джалала // Научная мысль Кавказа, № 4, Ростов-на-Дону, 2013, с. 191-194
10. M.A.Сабир и русская литература (по роману Мир Джалала Пашаева «Куда ведут дороги») // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 2 (86), Bakı, 2013, s. 208-212
11. Психология личности и этапы ее становления на примере центрального героя романа Мир Джалала «Манифест молодого человека» // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 3 (87), Bakı, 2013.s. 156-160
12. О трудах Мир Джалала // Германия, Заарбрукен, 2014, с. 5-74

**MIR JALAL'S CREATION AND THE RUSSIAN-AZERBAIJANI
LITERARY INTERRELATIONS**

The dissertation consists of «Introduction», three chapters, list of references and «Conclusion».

In «Introduction» are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, is given the information about the subject, sources, main purpose and tasks of the research, about the structure and appraisal of the dissertation.

The first chapter - «The Russian literature in Mir Jalal's early novels «The Revived person» and «The young man's manifesto» - consists of two paragraphs. Mir Jalal - the coryphaeus of the Azerbaijan literature of XX century, the author of large novels «The Revived person», «The young man's manifesto», «Where roads lead», numerous stories and of some scientific articles. Careful literary scientific analysis of all three named Mir Jalal's novels makes it possible to reveal in them the whole layer of the material connected with Russian literary process of two centuries - XIX and XX centuries.

The second chapter is called «Questions of the Russian literature in the novel «Where roads lead» and Mir Jalal stories». It is subdivided in two paragraphs. In the first paragraphs questions of the Russian literature in Mir Jalal's novel «Are considered where roads lead», devoted to ability to live of remarkable poet Mirza Alekper Sabir.

Object of research are also Mir Jalal's stories in which its development and perception of the Russian literature, anyhow, was reflected. These are stories «History of one illness», «Saadet hanim», «Dissertation», «Sherbet», «Fill the questionnaire».

The third chapter - «The Russian literature in Mir Jalal's articles» - is devoted to the analysis of a cycle of articles created in the different periods Mir Jalal's creativity devoted to a creative heritage of five most outstanding representatives of the Russian literature - A.S.Pushkin, N.V.Gogol, A.P.Chehov, L.N.Tolstoy, A.M.Gorkiy. This original cycle includes seven articles from which first two have been considered in the first paragraphs, the following five ones in the second paragraphs the third chapter.

The «Conclusion» contains the generalized principal results of the research.

Əlyazması hüququnda

TƏZƏ FİRƏNGİZ AĞA ƏLİ qızı

**MİR CƏLALIN YARADICILIĞI VƏ
RUS-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ**

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın**

A B T O P E Φ E P A T I

B A K İ - 2017